

I. ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ: ОРГАНІЗАЦІЯ ЗЛОЧИНУ ТА ЛОКАЛЬНІ ВИМІРИ

<https://doi.org/10.3138/ukrainamoderna.34.076>

Михайло ТЯГЛИЙ

Формування антиромської політики
в Райхскомісаріяті Україна в період 1941–43 рр.

Михайло ТЯГЛИЙ — науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту, м. Київ, Україна, mikhail.tyaglyu@gmail.com

В історіографії антиромської політики нацистів на теренах окупованої України вже наявні спроби охарактеризувати масштаб і географічний ареал убивств ромів, виконавців “акцій”, статистику жертв. Такий підхід представляє опис антиромських дій у статичному вигляді, тобто характеризує їхні результати. Однак він не дає пояснення того, які рушійні сили призвели до формування механізмів тотального вбивства на цих теренах, що сталося навесні 1942 р. Мета дослідження — описати процес прийняття рішень щодо ромів і чинники, під впливом яких відбувалася ескалація насильства в різних зайнятих німцями регіонах. Зроблено спробу висвітлити це питання з фокусом на подіях у Райхскомісаріяті Україна, але в контексті інших зон окупації та адміністративно-територіальних одиниць воєнного часу, з урахуванням розпоряджень з Берліна, процесів взаємодії центру і периферії, а також з увагою до місцевих ініціатив різних гілок окупаційної адміністрації (воєнної влади, цивільної адміністрації і силових органів СС-поліції) та їхнього сприйняття “циганського питання”. Методологією дослідження є синтез нечисленних джерел з цієї теми в сукупності з накопиченим в історіографії аналізом інших аспектів окупаційної політики (насамперед “остаточного розв’язання єврейського питання”), реконструкціями мислення і дослідженнями колективної психології виконавців злочинів та закономірностей еволюції насильства й терору. Це дозволяє описати картину антиромської політики в динаміці та пояснити причини, через які на окупованих українських землях вона у 1942 р. набула характеру тотального геноциду.

Ключові слова: роми (цигани), геноцид, Голокост, вермахт, Райхскомісаріят Україна, німецька окупація, гетто, айнзатцгрупи

Останніми роками активізувалося вивчення долі ромів у зайнятій Німеччиною та її союзниками частині СРСР, зокрема в Україні.¹ Як показують нещодавні статистичні дослідження втрат ромів у зоні німецької окупації України (Райхскомісаріят Україна, Дистрикт Галичина в Генерал-губернаторстві, зона під управлінням вермахту), вони становлять, за найобережнішими підрахунками, понад 12 тис. жертв,² що, зважаючи на довоєнну статистику населення, дає підстави говорити про майже поголовну загибель ромів на цих теренах. Виявлення нових джерел (насамперед завдяки відкриттю архівів і введенню в науковий обіг нових документів) спонукає очікувати перегляду статистичних даних жертв у бік збільшення.

Водночас увагу дослідників починає привертати перспектива жертв, тобто сприйняття ромами переслідувань, яких вони зазнавали, та спроб їх уникнути.³ З'являються дослідження післявоєнної та сучасної культури пам'яті про трагедію як всередині спільноти, так і загалом у суспільстві.⁴

¹ Як оглядові праці слід навести: А. Круглов, “Геноцид циган в Україні в 1941–1944 гг.: статистико-регіональний аспект”, *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі* 2, no. 6 (2009): 83–113; М. Тяглий, “Окупаційна політика та доля ромів України”, в *Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття*, Кн. 2 (Київ: Наукова думка, 2011), 864–97; М. Semczyszyn, “Zagłada Cyganów na Wołyniu i w Galicji Wschodniej podczas okupacji niemieckiej (1941–1944)”, w P. J. Krzyżanowski, B. A. Orłowska, K. Wasilewski, eds., *Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu w 85. rocznicę urodzin oraz 65. rocznicę pracy twórczej i artystycznej* (Gorzów Wielkopolski: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta, Akademia im. Jakuba z Paradyża, 2020), 303–22. Див. також відповідні розділи в узагальнювальних працях: М. Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische “Lösung der Zigeunerfrage”* (Hamburg: Christians, 1996), 574; G. Lewy, *The Nazi persecution of the Gypsies* (Oxford — New York, 2000), 306; M. Holler, *Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941–1944)* (Heidelberg, 2009), 142; Н. Бессонов, *Цыганская трагедия 1941–1945: Факты, документы, воспоминания, т. 1: Геноцид цыган во время Второй мировой войны* (Москва: Де`Либри, 2020), 456.

² М. Тяглий, “Картографування геноциду ромів України (1941–1944 рр.) та пам'яті про це”, *City History, Culture, Society* 1, no. 12 (2021): 123.

³ А. Abakunova, “Roma and Sinti Self-Rescue in Occupied Soviet Ukraine During the Second World War: Escape, Hiding, and Identity Concealment,” *Stradanje Roma u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata s posebnim osvrtom na stradanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Urednici: dr. sc. Danijel Vojak; Ivo Pejaković, prof. Savez Roma u Republici Hrvatskoj (Jasenovac, 2018): 15–28; P. Wawrzyniuk, “Lwów Saved Us”: Roma Survival in Lemberg, 1941–44, *Journal of Genocide Research*, vol. 20, Issue 3 (2018): 327–50; С. Грандке, “Стратегії виживання ромів під час націонал-соціалістичних переслідувань у дистрикті “Галичина” у 1941–1944 рр.”, М. Тяглий, ред., *Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції* (Київ, 4 жовтня 2016 р.), (К.: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016): 46–98.

⁴ А. Котлярчук, “Нацистский геноцид цыган на территории оккупированной Украины: роль советского прошлого в современной политике памяти”, *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі* 1, № 12 (2014): 24–150; М. Тяглий, “Трагедія винних жертв”? Пам'ять про геноцид ромів у повоєнній Україні, *Україна Модерна*, ч. 1–3, переглянуто: 13.03.2023, <https://uamoderna.com/pdl-min/?page=2>.

Інші історики вивчають перспективу злочинців, щоб реконструювати нацистський апарат переслідувань та окреслити тих дівців окупаційного режиму, які вдавалися до вбивств цієї групи жертв, а також визначити принципи їхньої політики щодо ромів і наслідки їхньої вбивчої роботи. Цінними в цьому плані є праці німецького історика Мартіна Холлера, який дослідив внесок вермахту в антиромське насильство на прикладі ареалу дій групи армій “Північ”,⁵ а також піддав переконливій критиці сформований попередніми дослідженнями консенсус про те, що як армія, так і силові структури (СС-поліція) фокусувалися переважно на пошуку та вбивстві “кочових” ромів, тоді як “осілі” не привертати такої уваги. Ґрунтуючись здебільшого на документації радянської Надзвичайної державної комісії із встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників, Холлер показав, що осілі роми (селяни й городяни), були так само жертвами окупантів.⁶ Ця теза відображена в нещодавній монографії британського дослідника Алекса Кая, що узагальнювала нацистську вбивчу політику: “Хоча айнзатцгрупи не полювали на ромів так систематично, як на євреїв, вони розстрілювали їх, коли б і де б їх не знаходили. ... З весни 1942 р. з ромами, які проживали в тилкових районах усіх трьох армійських груп — півночі, центру й півдня — де-факто поводитися як з євреями”.⁷ Кай пояснює мотиви знищення у фатальному поєднанні націонал-соціалістичної расової ідеології, яка проявилася не лише в загальному ототожненні ромів із партизанами, але й у відсутності на практиці диференціації між “кочовими” та “осілими” ромами, а також спотвореною концепцією воєнної необхідності, яка бачила загрози скрізь і передбачала єдиний варіант подальшої радикалізації як відповідь на будь-які невдачі. Важливо також, що весну 1942 р. дослідники оцінюють як поворот у бік радикалізації антиромської політики.

Загалом погоджуючись з цією оцінкою, я все ж розглядаю її як таку, що лише частково пояснює картину. У ній бракує розгляду дій усіх гілок окупаційної влади, які були дотичні до розв’язання “циганського питання”. Значний внесок у нього разом з вермахтом та СС-поліцією зробила також цивільна адміністрація окупованих теренів, і дії силових органів значною мірою зумовлювалися або координувалися із діями цивільних управлінців. Іншими словами, дії кожної гілки влади, зокрема ескалація в “циганському питанні”, являли собою не лінійний розвиток, а складну траєкторію, у якій кожний новий крок міг бути зумовлений не лише власним попереднім

⁵ M. Holler, “The Nazi persecution of Roma in northwestern Russia. The operational area of the Army Group North, 1941–1944,” Anton Weiss-Wendt, ed., *The Nazi Genocide of the Gypsies: Reevaluation and Commemoration* (New York, Berghahn Books, 2013): 153–80.

⁶ M. Holler, “Like Jews?” The Nazi Persecution and Extermination of Soviet Roma Under the German Military Administration: A New Interpretation, Based on Soviet Sources,” *Dapim. Studies on the Shoah*, vol. 24 (2010): 137–76.

⁷ Alex J. Kay, *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing* (Yale University Press, 2021), 115.

кроком, а й заходами колег (а інколи — конкурентів) з іншого відомства. Окрім того, ще дотепер відсутнє дослідження, як саме долалася дистанція від расових настанов та побутових упереджень до організації поголового вбивства спільноти через подолання умовного розділу цієї спільноти та нібито різного ставлення до її частин. Хто саме та з яких міркувань ухвалював рішення про різні заходи щодо “кочових” та “осілих” “циган” і чому ці рішення ігнорували деякі виконавці, тоді як інші схильні були їх дотримуватися?

Отже, завданням мого дослідження є реконструкція апарату переслідувань та вивчення логіки процесу ухвалення рішень щодо ромської меншини на теренах окупованої України, передусім — у Райхскомісаріаті Україна. Ключовим є питання: чому та під впливом яких чинників навесні-влітку 1942 р. на теренах від Волині до Полтавщини вбивчі акції окупантів, до того спрямовані, як правило, на поодинокі кочові ромські групи, вибухнули повномасштабним і майже тотальним винищенням усього ромського населення — як кочової його частини, так і осілої?

Тут слід додати методологічне пояснення щодо того, чому доцільно та виправдано розділяти нібито цілісний груповий суб’єкт, який піддавався переслідуванням — ромів — на “кочову” та “осілу” підгрупи. Цей розподіл досить умовний, якщо застосовувати його до реальності, але водночас дуже важливий, якщо за його допомогою реконструювати схему мислення вбивць. “Кочових” ромів фактично не існувало — були радше групи, які до війни практикували сезонні пересування комерційними маршрутами в теплі пори року, залишаючись на постійних місцях зимою в орендованих або власних оселях. “Осілими” ромами були як ті, які влаштувалися працювати в містах, поповнюючи лави пролетаріату чи сфери обслуговування під час радянської індустріалізації, так і ті, що скористалися запровадженими протягом 1920–30-х рр. радянськими заходами з “продуктивізації циганського населення”, отримуючи житло й ділянки в сільському господарстві. Статистики розподілу між “кочовими” і “осілими” ромами України напередодні нацистського вторгнення немає; можна лише припускати приблизно однаковий кількісний склад цих груп. Межі між ними теж були умовні: під час війни, намагаючись втекти та врятуватися від німців, “осілі” швидко набували вигляду “кочових”.

Утім, для аналізу нацистської політики має значення не стільки те, ким насправді були ці люди, скільки те, як їх сприймали окупанти.⁸ Важливо, що в самому Третньому Райху сполучалися в різних пропорціях, перепліталися, взаємодоповнювали та суперечили один одному два підходи до “циган”: як до “асоціальних елементів” або як до “расових ворогів” (водночас останній упродовж другої пол. 1930-х — поч. 1940-х рр. поступово переважав

⁸ Зокрема, це спонукає вживати у статті два терміни для позначення групи: роми — коли вона фігурує як об’єкт авторського аналізу, і “цигани” — коли йдеться про сприйняття цієї групи окупаційною владою. Лапки в останньому випадку потрібні, оскільки йдеться про категорію, штучно створену владою.

над першим). Така суміш привела до формування щодо ромів у Райху, за словами німецького історика Міхаеля Ціммермана, “науково-поліцейського гібриду” як принципу “антициганської” політики, тобто до поєднання псевдонаукових расистських інструментів категоризації групи з традиційними для донацистського періоду державними практиками, основаними на нібито “асоціальній поведінці” її членів. У “циганській політиці” на Сході, де місцеві воєнні, цивільні та есесівські функціонери не мали ані детальних інструкцій з цього приводу, ані ресурсів їх виконувати, вони спочатку були схильні або сприймати “циган” як гомогенну масу (при цьому уявляючи всіх ромів асоціальними кочівниками), або в рідких випадках розрізняти “кочових” та “осілих”. Якщо (як ми побачимо нижче) мотиви вбивств окупантами “кочових” груп можуть бути пояснені їхнім прагненням позбутися у своїй оперативній зоні “нестабільного елемента”, “кримінальних груп”, “шпигунів” чи “прибічників партизан” (що як таке вже було злочином проти цивільного населення), то розширення кола вбивств на інтегрованих у навколишнє середовище містян або селян, які навіть уявної загрози не могли становити, потребує інакшого пояснення та залучення додаткових інструментів аналізу, адже виглядає як тотальне знищення за етнічною ознакою, тобто геноцид. Обставини та механізми цієї ескалації, переходу окупантами від убивств мобільних груп ромів до поголового знищення ромського населення на теренах України є предметом цього дослідження.

За консенсусом, який сформулював Ціммерман, “не було єдиного центрального плану, який спрямовував би переслідування ромів; вони радше відрізнялися залежно від географічного регіону та адміністративного району, де проводилися ці заходи. У системі нацистського правління виникали конфлікти інтересів, і іноді політика прямувала в бюрократичні глухі кути. Унаслідок цього як у Райху, так і на окупованих територіях Європи переслідування ромів при нацистах було роз’єднаним, відзначеним розбіжностями та протиріччями”.¹⁰ Отже, для пояснення того, чому в 1942 р. ця меншина виявилася приреченою на загибель, необхідно розглянути кілька рівнів та чинників впливу на події: (1) центральні ініціативи з Третього Райху та особливо відомств, відповідальних за проведення “східної” політики як військових (вермахт), так і адміністративних (органи цивільного управління) органів та особливо органів безпеки (апарат СС-поліції); (2) їхні нижчі ланки, які безпосередньо втілювали цю політику “на місцях”, однак не тільки виконували вказівки з центру, але до певних меж формували її і тим самим на центр впливали; (3) дії місцевого населення — як цивільного, так і його частини, яка стала складником окупаційного адміністративного та силового апарату.

⁹ M. Zimmermann, “The National Socialist “Solution of the Gypsy Question”: Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation,” *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 15, no. 3 (2001), 415.

¹⁰ M. Zimmermann, “The Wehrmacht and the National Socialist Persecution of the Gypsies,” *Romani Studies* 11, no. 2 (2001), 112.

Крім того, різні гілки окупаційної влади не діяли ізольовано, а впливали на діяльність одна одної, через що кінцева ситуація формувалася внаслідок не тільки вертикальних, а й горизонтальних зв'язків між військовими, чиновниками та поліцейськими.

Слід зазначити важливу методологічну деталь стосовно доцільності виокремлення одного регіону для дослідження. З одного боку, напад нацистської Німеччини на СРСР створив значний географічний ареал, у якому, як було би логічно припустити, під впливом однієї і тієї самої ідеології виконувалися одні й ті самі військово-політичні та управлінські завдання, зокрема і щодо тих груп, які в рамках расового світогляду вважалися “ворожими”. З другого боку, в регіональних умовах місцеві органи управління і функціонери, які їх очолювали, мали широту повноважень у практичній реалізації завдань, що не були детально прописані берлінським керівництвом. Отже, розгляд окремих окупованих областей для аналізу того, як у них розв'язувалося те чи те питання, є обґрунтованим і виправданим. Стосовно “циганського питання” це означає, що на тлі культивованого як побутовими забобонами, так і націонал-соціалістичною пропагандою негативного ставлення до “циган” у рамках окремих військово-політичних областей та адміністративно-територіальних одиниць практичні дії щодо цієї меншости все ж могли варіюватися від дискримінаційних заходів до тотального вбивства. Спроба описати еволюцію та імплементацію “циганської політики” на всьому просторі німецької окупації від Балтійського до Чорного морів, зважаючи на безліч акторів і чинників на цій території, була б надто трудомісткою. З цієї причини зосередимо увагу на вивченні найменш описаної в історіографії адміністративно-територіальної одиниці, у період 1941–44 рр., відомої як Райхскомісаріат Україна. Однак у перебігу дослідження через бідність джерельної бази нам не уникнути екстраполяцій, тобто спроб пояснити події на цій території за допомогою аналогічних, але більш добре описаних подій, що відбувалися в інших частинах окупованого СРСР. Крім того, доля ромської меншини не може бути розглянута ізольовано від інших найважливіших аспектів окупаційної політики та її радикалізації — “остаточного розв'язання єврейського питання”, боротьби з опором і партизанським рухом, популяційної політики й експлуатації захоплених територій та ін. Ба більше, саме ці аспекти дозволяють краще зрозуміти досліджувану проблематику, заповнити наявні прогалини та припустити логіку розвитку подій.

Вермахт і “цигани”. Передумови й перебіг “першої хвилі” вбивств з її жертвами — “кочовими” ромами

Попри те, що підрозділи німецької регулярної армії не були головним актором у розв'язанні “циганського питання”, логічно почати з аналізу саме їхніх дій, оскільки вони — перші з окупаційних сил, які просувалися на схід і займалися встановленням “нового порядку”, зокрема й застосування насильства щодо цивільного населення, і лише згодом захоплені ними

території ставали тилом і передавалися до сфери цивільного управління (роль якого розглянемо нижче).

Після вторгнення на схід у червні 1941 р. територією України просувалися з'єднання групи армій “Центр” (і півднем України — 11-та армія), які супроводжувалися охоронними дивізіями та залишали на зайнятій території управління через польові та гарнізонні комендатури. У структурі вермахту питаннями безпеки відали підрозділи польової жандармерії і таємної польової поліції. Вже перші тижні “східної кампанії” відзначилися дискримінаційними заходами насамперед щодо єврейського населення, а в деяких випадках — погромами й розстрілами в рамках розправ із заручниками під час “відплатних акцій”.

Питанню про ескалацію насильства з боку вермахту та чинникам, що сприяли цьому, вже присвячена значна наукова література.¹¹ Коли до відома солдатів доводили накази поводитися на окупованих теренах “за законами воєнного часу” та “безжально знищувати чужих та підступних нам елементів”, передусім євреїв (як-от це значилося у наказах начальника штабу Верховного командування вермахту Кейтеля від 12 вересня, командувача 6-ї армії фон Райхенау від 10 жовтня, головнокомандувача 17-ї армії Гота від 17 листопада, командувача 11-ї армії фон Майнштайна від 20 листопада тощо) під приводом самозахисту та ефективної боротьби з потенційним опором, це не могло не сприяти радикалізації способів ведення війни та масового насильства. Слід також не забувати про механізми поширення легітимізованого насильства серед низових виконавців. Використання істориками методів соціальної психології допомагає простежити динаміку бруталізації поведінки військових на рівні нижчих підрозділів та уточнити чинники (“внутрішньогруповий конформізм”, “чоловіче братерство”, “сором за відмову бути як інші” тощо), внаслідок яких армійські підрозділи, в яких спочатку зовсім не всі були готові вчиняти звірства щодо цивільного населення, згодом перетворювалися на команди професійних убивць, у яких ставлення до злочинів ставало в кращому разі байдужим. Ті злочини, що вважалися нечуваними або вчинялися вперше та супроводжувалися неабияким психологічним шоком для простих солдатів, через рік виглядали для них справою звичайною та нормальною. Як зазначає історик Томас Кюне, “солдати вермахту були не просто жертвами ієрархії командування та індоктринації, але й незалежно діючими злочинцями”.¹²

¹¹ З останніх узагальнювальних робіт на цю тему див.: A. J. Kay, D. Stahel, “Crimes of the Wehrmacht: A Re-evaluation,” *Journal of Perpetrator Research* 3, no. 1 (2020): 95–127.

¹² Th. Kühne, Male Bonding and Shame Culture: Hitler's Soldiers and the Moral Basis of Genocidal Warfare, Olaf Jensen, Claus-Christian W. Szejnmann, eds., *Ordinary People as Mass Murderers. Perpetrators in Comparative Perspectives* (Palgrave Macmillan, 2014): 55–77.

Перший крок до групового вбивства: сприйняття мобільних груп ромів як “шпигунів” та “прибичників супротивника”

Джерела показують, що в тих місцевостях, де окупанти зустрічали помітні мобільні ромські групи, ці групи також опинялися з-поміж потенційних жертв. Розпорядження, що їх видавало командування вермахту щодо ромів, та відомості про злочини проти них на території Білорусії та Росії, наведені у працях німецького історика Мартіна Холлера¹³ та російського ромолога Ніколая Бессонова¹⁴; вони також трапляються у працях істориків, які описували загальну картину окупації цих регіонів. На території окупованої Білорусії в регіоні активності вермахту вже восени 1941 р. роми разом з євреями стали об'єктом насильства.

Що саме привертало увагу воєнних до ромських таборів? За мізерними документальними джерелами, які здатні кинути світло на ставлення військового командування до “циган”, складається картина, що загалом повторює те ставлення до ромів, яке практикували різні армії в різні періоди європейської історії: їх сприймали передусім як потенційних шпигунів,¹⁵ а тому або розстрілювали самі, або передавали для “особливого поводження” найближчому підрозділу СС-поліції. В рамках такого підходу осілі роми не привертали особливої уваги, а от кочові табори з великою ймовірністю ставали мішенню “заходів безпеки”.

Розглянемо уважніше те, які саме формулювання щодо ромів використовували військові командири, котрі віддавали накази щодо них. 10 жовтня командувач вермахтом у Білорусії генерал Густав Фрайхерр фон Бехтольсхайм у Мінську наказав, щоб “циган було розстріляно негайно на місці під час затримання. У разі виявлення будь-яких більш-менш великих таборів і груп кочових циган слід негайно повідомити про це комендатуру вермахту або керівника СС і поліції і надати якомога точніші відомості про час і місце”.¹⁶ Через півтора місяця він пов'язав долю “циган” і євреїв, наказавши: “євреї повинні зникнути з сільської місцевості, цигани теж повинні бути знищені”.¹⁷ Порівняння двох наказів показує: якщо жовтне-

¹³ M. Holler, “The Nazi persecution of Roma in northwestern Russia. The operational area of the Army Group North, 1941–1944,” *The Nazi Genocide of the Gypsies: Reevaluation and Commemoration*, A. Weiss-Wendt, ed. (New York, Berghahn Books, 2013), 153–80.

¹⁴ Н. Бессонов, *Цыганская трагедия 1941–1945: Факты, документы, воспоминания, т. 1: Геноцид цыган во время Второй мировой войны* (Москва: Де Либри, 2020), 456; Nikolaj Biessonov, “Nazistowskie ludobójstwo Cyganów na Białorusi,” *Studia Romologica* 3 (2010): 21–40.

¹⁵ Детальніше про формування стереотипу “цигани = шпигуни” в європейській історії від кінця XV ст. до часів Першої світової війни та успадкування цих поглядів політичним та військовим керівництвом Третього Райху див.: M. Zimmermann, “The Wehrmacht and the National Socialist Persecution of the Gypsies,” *Romani Studies* 11, no. 2 (2001): 112–20.

¹⁶ Yad Vashem Archives (YVA), O. 53–143.

¹⁷ M. Holler, “Extending the genocidal program: Did Otto Ohlendorf initiate the systematic extermination of Soviet “gypsies”?”, A. J. Kay, J. Rutherford, D. Stahel, eds., *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization* (Rochester, NY: University of Rochester Press, 2012), 277.

вий окреслював лише мобільні групи ромів, то наступний, листопадовий, згадував їх як етнічну групу, цілком. Малоюмовірно, що Бехтольсхайм свідомо вирішив розширити коло ромських жертв до осілих містян та селян. Радше, оперуючи коротким поняттям “цигани”, він мав на увазі ті самі кочові групи, що й півтора місяця тому. Проте безпосередніх виконавців, які отримували цей наказ, ніщо не стримувало від розширення кола жертв каральних акцій до всіх ромів, яких виявляли. Це створювало передумови для тотального винищення спільноти.

Відділ 1с 339-ї піхотної дивізії у східній Білорусі на початку листопада 1941 р. видав пам'ятку про підпорядкування, сфери повноважень та завдання формувань в оперативній зоні своїх дій — від таємної польової поліції та польової жандармерії до місцевих допоміжних підрозділів і цивільного управління. Серед інших у ньому наводилася і СД (*Sicherheitsdienst*, Служба безпеки) як поліцейський орган. До категорій, які охоплювалися компетенцією СД, разом з більшовиками, євреями та іншими групами належали й “цигани”. Щодо євреїв і “циган” документ наказував:

військові можуть розстрілювати євреїв і циган лише тоді, коли встановлено, що вони є партизанами або їхніми поплічниками. В усіх інших випадках їх слід доправляти до служби безпеки (S.D.). Якщо підрозділ армії розташований далеко від найближчої оперативної команди (айнзатцкоманди) служби безпеки, євреїв та циган слід доправити до найближчого табору військовополонених або ж до польової або гарнізонної комендатури. Звідти вони будуть організовано доправлені до служби безпеки (S.D.).¹⁸

Деякі командувачі вермахту були більш ретельні в поводженні з “циганським питанням”. Це демонструє приклад району дій групи армій “Північ” і території під військовим управлінням. Між озерами Пейпус та Ільмень розсіяно проживали роми. Тут також з'явилися письмові накази щодо поводження з місцевими “циганами”. Наказ генерала Франца фон Рока, який командував тиловим районом групи армій “Північ”, від 21 листопада 1941 р. розрізняв “кочових циган”, які мали бути “передані найближчій айнзатцкоманді СД”, і “осілих циган, які прожили два роки на своєму місці проживання”, були “політично та кримінально не підозрілими” і яких слід було залишити там, де вони жили. Однак, як наголошує Холлер, завдання оцінки політичної благонадійності давало поліції безпеки та військовим підрозділам значну свободу дій; ідея “кочівлі” впродовж воєнного часу теж була поняттям розмитим.¹⁹ Забігаючи наперед, зазначимо, що майже через півтора року, 24 березня 1943 р., відділ 1с 281-ї охоронної дивізії в м. Острів Псковської області повторив це розпорядження (з посиланням на наказ від 21 листопада 1941 р.)

¹⁸ YVA, M.29FR-57. Див. також: W. W. Beorn, *Marching into Darkness* (Harvard: Harvard University Press, 2014), 107–08.

¹⁹ *Ibid.*, 275.

у відповідь на запит орткомендатури № 534. Знову було наказано “залишати” на місці “циган, які живуть на одному місці два роки і не викликають сумнівів у їхній політичній благонадійності”; наголошувалося також, що “обов’язки військових обмежуються доправленням “циган” до СД, а участі в ліквідації не передбачено”.²⁰ Очевидно, це розпорядження було реакцією на розстріл єврейського і ромського населення міста, що стався раніше і в якому, як можна припустити, солдати дивізії брали безпосередню участь,²¹ чого командування цієї дивізії намагалося уникати. Це свідчить про те, що в колах вермахту все ж були окремі командири, які з огидою або небажанням ставилися до злочинів їхніх підрозділів проти цивільного населення, навіть “неповноцінного” в расовому розумінні. Проте навряд чи такі приклади були масові.

Другий крок до групового вбивства: заміна понять “кочові цигани” на “всі цигани” та загроза осілим ромам

Згадаймо про діяльність *Sicherungsdivision* — дивізії безпеки вермахту (охоронних дивізій), завдання яких полягало у підтриманні безпеки в зоні найближчого тилу за лінією фронту. Про їхнє залучення до масштабних антипартизанських дій та злочинів проти цивільного населення (зокрема до Голокосту) вже написано чимало. Історики мають спільну думку, що для командування цих формувань заходи щодо підтримання безпеки та подолання опору служили приводом і прикриттям для расово-біологічного винищення. Відомості про їхні антиромські дії рідкісні, але наявні свідчення дозволяють окреслити їхній внесок у механізми радикалізації “циганської політики”.

Наказ № 25 польової комендатури № 528 (V) у зоні дії 221-ї охоронної дивізії групи армій “Центр” у Рогачові у східній Білорусії від 8 жовтня 1941 р. визначав, що “цигани” повинні підлягати інтернуванню, причому в цьому наказі посилалися на раніше відданий наказ № 14 цієї комендатури. Далі в розпорядженні йшлося: “У разі виявлення награваних чи крадених речей цигани (усі причетні до цього) будуть розстріляні. Загалом усіх циган слід інтернувати до таборів примусової праці як євреїв. Однак їх слід утримувати окремо від євреїв”.²² Наведений приклад демонструє, що принаймні на ранньому етапі командири цих формувань ще не готові були застосовувати заходи тотального вбивства щодо усієї спільноти. Утім, дві обставини: (а) готовність розстріляти людей за виявлення нібито “вкрадених” речей (що було легко їм інкримінувати); (б) оперування поняттям “усі цигани”, без

²⁰ YVA, M.29FR-222.

²¹ В акті радянської Надзвичайної державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників зазначено, що розстріл близько 200 євреїв та “циган” відбувся влітку 1943 р. (Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-7021, оп. 30, д. 1736, л. 2–4), однак це очевидна помилка: рішення про ліквідацію євреїв міста окупанти не могли ухвалити так пізно.

²² YVA, M.29.FR-216.2. Див. також: Ch. Hartmann, *Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland 1941–42* (München: Oldenbourg Verlag, 2009), 679.

розрізнення залежно від їхнього способу життя, — вже могли спонукати виконавців до поголовного вбивства. Також цей наказ прив'язував ромів до іншого об'єкта переслідувань — євреїв, отже, мірою того, як антиєврейські заходи ставали все жорстокіші, роми отримували перспективу розділити з ними трагічну долю.

Схожа ситуація розвивалася і в окупованій Україні. В зоні дій групи армій “Центр” командир 339-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант Георг Гевельке на початку листопада 1941 р. запропонував “ліквідувати всіх шкідливих осіб та марних їдців (утікачів і пійманих військовополонених, волоцюг, євреїв та циган)”. На його думку, це було би краще, ніж істотно скоротити раціон українських допоміжних охоронних підрозділів.²³ Важливо, що жодних відмінностей між “кочовими” та “осілими” ромами таке розпорядження не передбачало. Це, своєю чергою, створювало можливість ситуації, коли виконавці, знаходячи осілих ромів, також були готові їх убити.

Третій, фінальний крок до групового вбивства: перетворення осілих ромів на “асоціальні елементи” та “загрозу безпеці”

Свідчення літа 1942 р. дає вже набагато більш трагічну картину, яка показує, як навіть осілі роми, які нічим не вирізнялися зі свого оточення (хіба що інколи темнішим кольором шкіри) **на зайнятій території**, опинялися під загрозою загибелі. Історик Майкл Бьорлі наводить приклад, як у рапорті своєму командирі 23 червня 1942 р. генерал-майор 281-ї охоронної дивізії Бруно Скультетус так пояснював розстріл 128 “циган” таємною польовою поліцією. Партизани проявляли активність у його ареалі у другій половині травня. Водночас у районі були помічені “цигани”. За звітом Скультетуса, вони не мали постійного місця проживання, жебракували, а не працювали “і являли собою тягар у всіх відношеннях”. Щоб його розпорядження не виглядало як свавільне рішення стріляти в безпритульних, Скультетус раціоналізував свою позицію так: “загальний досвід”, який вкотре підтвердився в Росії (тобто на окупованій території СРСР), вчив, що “цигани” часто діяли як шпигуни. На підтвердження “загального” досвіду власним Скультетус навів кілька непрямих аргументів: серед циган було багато чоловіків призовного віку; один із допитаних сказав, що літні цигани обговорювали діяльність партизанів; цигани розбили табір недалеко від місця, де сталася сутичка. Далі Скультетус зазначив, що “під час допиту всі цигани справили дуже несприятливе та сумнівне враження та часто суперечили самі собі”. Незаперечних доказів того, що роми допомагали партизанам, не було, проте підозра була така велика, а потенційна небезпека для армії така істотна, що їх знищення здавалося Скультетусу необхідним. Генерал-майор, витлумачивши в такий

²³ Jü. Förster, “Securing “Living-space”, in Germany and the Second World War, ed. by the Research Institute for Military History, Potsdam, Germany,” vol. IV: *The Attack on the Soviet Union* (Oxford: Clarendon Press, 1998), 1207.

спосіб наказ про походження наказу про вбивство “циган”, намагався прикрити своїх підлеглих і насамкінець зазначив, що після цих розстрілів у районі більше не було партизанських нападів.²⁴ Дослідження Холлера кидає світло на нові важливі деталі цього епізоду. Вивчені документи радянської Надзвичайної державної комісії по м. Новоржев, де відбулася ця акція, показують, що жертви-ромів (яких НДК нарахувала майже вдвічі більше, ніж вказано у звіті Скультетуса) були переважно осілими городянами; історик доходить висновку, що Скультетус та його підлеглі для обґрунтування вбивства ромів спочатку “перетворили їх на небезпечних злочинців, які живуть жебрацтвом”.²⁵ Цей важливий факт показує двоетапну роботу мислення вбивць: спочатку вони презентували осілих ромів як “асоціальні елементи”, а потім “асоціальних” — як “загрозу безпеки”. Така схема була засобом досягнення мети — вбити.

Отже, період з червня 1941 р. по березень 1942 р. можна назвати першою хвилею вбивств ромського населення окупованої України, і жертвами таких акцій ставала здебільшого кочова частина ромської спільноти. Водночас документи не дозволяють стверджувати про провідну роль вермахту та його безпосередню участь у вбивствах ромів (що не виключало окремих таких випадків). Ранні свідчення говорять радше про лідерство СС-поліцейських формувань (діяльність яких розглянуто нижче) у розправах з ромським населенням. Утім, не слід забувати, що айнзатцгрупи та інші сили СС-поліції діяли в тилу вермахту в режимі співпраці та узгодження своїх дій з останнім, а наведені вище розпорядження армійських командирів про “циган” (які виокремлювали ромів від іншого населення) не залишали шансу ромам залишитися неохопленими “заходами щодо безпеки”, які здійснювала СС-поліція. Ба більше, регулярна армія була готова передавати ромів, підозрюваних у загрози безпеці, до рук есесівців і визнавала прерогативу останніх у “розв’язанні” таких питань. Все це уможливило “першу хвилю” масових убивств цивільного ромського населення — переважно його кочової частини (за винятком подій 2-ї половини 1941 р. на півдні України та в Криму, на чому ми ще зупинимося детальніше).

Цивільна адміністрація та “цигани”. Передумови для “другої хвилі” насильства — тотального вбивства за етнічною ознакою

Мірою просування регулярної армії на схід терени, що залишалися в тилу, з 1 вересня 1941 р. передавалися під управління цивільної адміністрації — Райхскомісаріату Україна (*Reichskommissariat Ukraine*, РКУ), що підпорядковувався Міністерству у справах окупованих східних територій (*RMfdbO*) у Берліні.

²⁴ M. Burleigh, *The Third Reich: a new history* (London: Pan Books, 2001), 411.

²⁵ M. Holler, *The Nazi persecution of Roma in northwestern Russia...*, 162–63.

Початкові кроки центральних органів цивільної гілки окупаційної влади у формуванні “циганської політики”

Тривалий час уважали, що цивільна адміністрація РКУ мусила формувати свою “циганську політику” фактично “з нуля”, не будучи забезпеченою відповідною документацією з Берліна. Утім, нещодавні архівні знахідки показують, що це було не зовсім так. Це питання має певну передісторію. Ще 8 грудня 1938 р. райхсфюрер СС Гімлер підписав указ “Про боротьбу з циганською загрозою” (*Bekämpfung der Zigeunerplage*), що підсумовував уже накопичені в Райху спроби расового оформлення розв’язання “циганського питання” та розглядав ромів Німеччини передусім не як соціальну, а як расову проблему та наказував розв’язувати її, “виходячи з внутрішніх характеристик цієї раси”. Ромів Райху було поділено на расово “чистих” і “метисів” (*Mischlinge*), яких уважали більш небезпечними. В указі наказано реєструвати всіх осілих і кочових “циган”, а також “мандрівників, подібних до циган”. Остаточне рішення, чи була особа “циганом”, чи “циганоподібним мандрівником”, ухвалювало Імперське управління кримінальної поліції (Кріпо) під керівництвом Артура Небе, яке невдовзі увійшло до Головного управління безпеки Райху (РСХА). Указ підтвердив важливу роль Дослідницького інституту расової гігієни та популяційної біології під керівництвом Роберта Ріттера. Їхня робота з класифікації ромського населення відтепер отримала офіційний статус і була тісно пов’язана з роботою поліції.²⁶ 1 березня 1939 р. начальник РСХА Р. Гайдріх видав до цього указу доповнення, яке конкретизувало багато його положень. Зокрема, про призначення спеціаліста з “циганських питань” у кожному місцевому офісі Кріпо та про створення відділу у справах “циган” у кожному регіональному. Передбачалася видача нових посвідчень особи різних кольорів після завершення расового іспиту. Для “чистих циган” вони мали бути коричневими, для *Mischlinge* — коричневими з синьою смужкою, а для мандрівників, схожих на циган, — сірими. 17 жовтня того ж року Гайдріх підписав ще один указ, що регламентував переведення на осілість та реєстрацію кочових “циган”. Указ 1938 р. та особливо доповнення 1939 р. містили безліч дрібних регламентів та інструкцій з питань ідентифікації осіб, їхньої реєстрації, правил пересування, громадянства, місць проживання, професійної діяльності тощо.

Отже, комплекс документів, який містив як указ від 8 грудня 1938 р., так і роз’яснення до нього від 1 березня та 17 жовтня 1939 р., був нещодавно виявлений в архівній колекції генерал-комісаріату Житомир²⁷ (генеральний округ Житомир був одним з округів Райхскомісаріату Україна). Отже, можна впевнено припустити, що аналогічною документацією, яка виходила з офісу РКУ в Рівному, були забезпечені інші генеральні округи РКУ. Вся архівна

²⁶ Ministerialblatt des Reichs- und Preussischen Ministers des Innern, Jg. 99, Nr. 51, 14.12.1938, 2105–110.

²⁷ Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 1151, оп. 1, спр. 707, арк. 73–81.

колекція (яка, окрім документації з “циганського питання”, містить постанови та інструкції щодо багатьох інших, як-от: порядок оформлення документів, зняття відбитків пальців, боротьбу з “гомосексуалізмом” та абортми тощо) узагальнена під назвою “Матеріали з керівництва кримінальною поліцією”, тобто була не адаптована для потреб адміністрації окупованих теренів на 1941 р., а лише відправлена для керівництва цих теренів, імовірно, як зразок тих підходів, що практикували, власне, у Райху ще за два роки до вторгнення в СРСР, притому в іншому відомстві, яке інституційно не було пов’язано з Міністерством окупованих східних територій.

Можливо, саме це, а також надмірна деталізованість заходів, які ці документи наказували застосовувати до різних категорій “циган”, а також відсутність апарату, який міг би втілювати в життя ці постанови, та й взагалі абсолютно інакша воєнно-політична реальність призвели до того, що ці документи так і лишилися, образно кажучи, у шухляді письмового столу керівників РКУ, а керівництво РКУ мусило шукати власні, набагато простіші принципи “циганської політики”. І все ж, як побачимо нижче, навіть у власних спробах вони дотримувалися основного принципу, викладеного в указі Райхсфюрера СС — поділу “циган” на “чистих” та “метисів” — тобто расову категоризацію, яка не збігалася з традиційним поділом “циган” на “кочових” та “осілих” (хоча й оперувала цими поняттями також).

Спроби запровадити власне юридичне обґрунтування “циганського питання” цивільна адміністрація робила вже у грудні 1941 р., проте не в Райхскомісаріаті Україна, а в його північному сусіді, Райхскомісаріаті Остланд. Райхскомісар Остланду Гінріх Лозе восени 1941 р. звернув увагу Гімmlера на проблеми, нібито створені в РКО кочовими “циганами” як групою, непридатною до праці та відповідальною за поширення хвороб. 4 грудня 1941 р. він видав указ, в якому “цигани, які кочують країною”, були подані як подвійна загроза. Стверджуючи, що “цигани” завдають шкоди німцям, ділячись інформацією з ворогом, Лозе дійшов висновку, що “з ними треба поводитися так само, як із євреями”.²⁸

Проте берлінське Східне міністерство взялося за це питання лише через пів року. У червні 1942 р. чиновник RMfdVO Отто Бройтігам надіслав запит про статус “циган” у Райхскомісаріат Остланд: “Зокрема, чи повинні, на вашу думку, цигани піддаватися такому ж ставленню, як євреї. Також необхідна інформація про те, який спосіб життя циган, чи є вони осілими або кочовими, які їхні заняття і наскільки багато серед них змішаних циган (*Zigeunermischlinge*)”. За словами історика Гюнтера Леві, РКУ отримав такий самий запит.²⁹

²⁸ G. Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 123–24.

²⁹ *Ibid.*, 125.

Заходи середньої ланки органів цивільної влади: виокремлення “циган”, надання їм статусу нарівні з євреями і тлумачення цього низовими органами

Архівний пошук показує, що адміністрація Райхскомісаріату Україна — і насамперед генерального округу Волинь-Поділля — також перейнялася “циганським питанням” ще раніше, ніж відповідний запит надійшов з Берліна. Розглянемо два документи, точніше дві копії одного й того самого документа. Його важливість вимагає повного цитування. Копії виявлено в державних архівах сучасних Волинської та Рівненської областей, тобто тих регіонів, які в період 1941–44 рр. становили значну частину генерального округу Волинь-Поділля.

Копія!
Райхскомісар України, Рівне, 8 травня 1942 р.
П а
Генеральним комісарам в Брест-Литовськ, Житомир, Київ, Миколаїв та Дніпропетровськ
Стосовно: Поводження з євреями
З циганами слід загалом поводитися так само, як і з євреями. Розпорядження про розміщення їх у гетто ще буде надане.
Виконуючий обов’язки
Даргель
Регірунгспрезидент

Першу з копій було знайдено в колекції гебітскомісаріату Луцька,³⁰ одного з крайгебітів у генеральному окрузі Волинь-Поділля. Ідентичний документ виявлений в архівному фонді гебітскомісаріату Рівного.³¹ Це вказує на те, що первісний наказ РКУ був радше циркулярним документом. Отже, можна припустити: такий самий наказ справді отримали генеральні комісари в Києві, Миколаєві, Дніпропетровську й Житомирі та його було передано у відповідні гебітскомісаріати. Пауль Даргель, який підписав документ, з 1 листопада 1941 р. був начальником II Головного управління (адміністрації) РКУ, а з 1942 р. — постійним заступником райхскомісара України Еріха Коха. Важливо, що Даргель відповідав за “єврейське питання” в РКУ. Отже, заходи, які цей циркуляр передбачав щодо ромів, були такі.

По-перше, цивільна влада РКУ не розрізняла осілих і кочових ромів, як їхні колеги з Райхскомісаріату Остланд (нагадаємо, що у грудні 1941 р. до євреїв там прирівнювали лише “циган, що кочують”). По-друге, очевидно, що травень 1942 р. став тим вододілом, який відокремив ромів від решти населення РКУ. До того часу цивільна адміністрація не виявляла інтересу до цієї категорії населення. Цей же документ створив основи правової бази, якою місцевій владі було наказано керуватися. По-третє, цей наказ недвозначно прирівнює статус “циган” до статусу євреїв у РКУ та свідчить про загальний

³⁰ Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. Р-2, оп. 1, спр. 8-6, арк. 155.

³¹ Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. 23, оп. 1, спр. 3, арк. 77.

напрямок подальшої політики щодо них: ув'язнення в гетто. Очевидно, ішлося не про окремі місця ізоляції, а про єврейські гетто. Показово, що, хоча в документі є інформація про заходи, пов'язані з ромами, у його темі говориться про євреїв. Незалежно від бюрократичного рівня цієї помилки (її могла зробити чи офіційна особа, чи секретарка-друкарка), це свідчить про те, наскільки представники цивільної влади сприймали політику щодо обох груп — євреїв і ромів — як таку, що мала бути однаковою.

Пошуки в архівах інших областей, що входили 1942 р. до Райхскомісаріяті Україна, показують, що згаданий циркуляр справді досяг низових ланок адміністративної структури РКУ. Про це свідчить документ, виявлений у Державному архіві Житомирської області (під час окупації Житомир був центром однойменного генерального округу). Він був виданий 10 червня 1942 р. районним управлінням містечка Троянів та адресований старості села Рижок — одного з населених пунктів, підпорядкованих районній управі Троянова. Документ свідчить, що на підставі розпорядження гебітскомісара Житомира “з циганами слід поводитися, як з євреями”. Документ також зобов'язував старосту села повідомити про “циган” у разі їх появи в селі.³²

Ця знахідка дозволяє припустити, що розпорядження РКУ від 8 травня поширювалося не лише в окрузі Волинь-Поділля, а й у генеральному окрузі Житомир і сягало найнизовіших рівнів управління (як бачимо, шлях цього циркуляра з канцелярії Еріха Коха до старости села Рижок взяв трохи більше місяця). Можна припустити, що аналогічні розпорядження отримували всі органи управління аж до сільських управ, і не лише в генеральних округах Волинь-Поділля та Житомир, а й у решті — Миколаєві, Києві та Дніпропетровську, а можливо, і в напівокрузі Таврія. Факт, що в архівних колекціях названих генеральних округів такі документи невідомі, можна пояснити тим, що вони або не збереглися, або ще не виявлені.

Необхідно згадати про те, на якому етапі тоді була антиєврейська політика в РКУ. Як свідчать дослідження, після першої хвилі вбивств євреїв (яка сталася з липня по осінь 1941 р. та була пов'язана зі швидким просуванням мобільних загонів СС-поліції на схід у тилу армії) гебітскомісари РКУ в період із грудня 1941 по квітень 1942 р. почали для тих євреїв, які лишилися в живих, створювати гетто і насамперед охопили волинських євреїв.³³ Цим можна пояснити, чому другою фразою в циркулярі з центру РКУ Рівного була фраза про заплановане відправлення “циган” у гетто. Саме такі заходи провадила на той час цивільна адміністрація стосовно єврейського населення.

Чому в такому разі ми досі не знаємо (за поодинокими винятками) випадків, коли ромів справді розміщували в єврейських гетто в РКУ?

³² ДАЖО, ф. 1175, оп. 1, спр. 1, арк. 90.

³³ D. Pohl, “The Murder of Ukraine’s Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine,” *Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization* (Bloomington: Indiana University Press, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2006), 46.

Документальних свідчень щодо цього по РКУ майже немає. Проте маємо принаймні одну групу джерел, які показують, що після вищезгаданого наказу РКУ від 8 травня, принаймні в одному генеральному окрузі Волинь-Поділля з центром на той час у Брест-Литовську, обставини склалися милосердніше для ромів, щонайменше для осілої частини ромської спільноти.

22 квітня 1942 р. адміністрація крайсгебіту Костопіль повідомила генеральному комісару Волині-Поділля, що за кілька днів до того 92 “цигани” були затримані й поміщені в трудовий табір у Людвіполі. Гебітскомісар Костополя Льонерт звітував, що вони є “важким тягарем” для табору, оскільки “сильно завошивлені”, серед них є люди похилого віку й діти. Гебітскомісар звернувся до генерального комісару за вказівками, як вчинити з цими людьми.³⁴ 9 травня 1942 р. регієрунгсрат округу Волинь-Поділля відповів у Костопіль, що незабаром загальні інструкції щодо поводження з “циганами” будуть надані.³⁵ Ймовірно, вже маючи на столі вищезгаданий наказ РКУ від 8 травня, генеральний комісар Волині-Подолії обергрупенфюрер СА Генріх Шьоне 15 травня підписав таку відповідь: “Усіх кочових (umherziehenden) циган у генеральній окрузі слід затримати та закріпити на місці (festzusetzen). У разі необхідності їх слід направити до корисної праці. Візки, коней і таке інше слід конфіскувати (sicherzustellen)”.³⁶ Цей документ не містив інформації про адресата, тому неясно, чи призначався він тільки комісару Костополя, чи всім гебітскомісарам округу Волинь-Поділля. Як впливає з цього наказу, про арешт осілих циган не йшлося. Заходи для кочових циган, очевидно, не передбачали їхнього вбивства, ішлося про трудове використання (яке, втім, теж не гарантувало виживання).

21 травня (імовірно, для того, щоб ознайомити всі підлеглі органи влади з цією постановою) з генерального комісаріату Волинь-Поділля до всіх гебітскомісаріатів та міського комісаріату Брест-Литовська було розіслано ще один наказ за підписом Шьоне з темою “Бродячі торговці та цигани”. “... Усіх бродячих циган слід негайно закріпити на місці. Коней та візки належить конфіскувати та передати до корисного застосування”.³⁷ Ці розпорядження показують, що принаймні в одному з шести генеральних округів РКУ (документи решти п’яти округів невідомі) окружна влада конкретизувала центральну постанову РКУ, звуживши визначення поняття “циган” до тих, кого можна було піймати на “бродячому” способі життя. Осілих ромів чіпати не планували.³⁸

³⁴ ДАРО, ф. 23, оп. 1, спр. 3, арк. 56.

³⁵ Там само, арк. 61.

³⁶ Там само, арк. 66.

³⁷ Там само, арк. 72.

³⁸ Можливо, таке відносно “раціонально-ощадливе” ставлення до ромів, принаймні до осілої частини, можна пояснити консенсусом між ключовими функціонерами цивільної адміністрації та СС-поліції в крайгебіті Брест-Литовськ щодо єврейської робочої сили, щонайменше на певному етапі. Як показав Крістофер Браунінг, вони у 1942 р. намагалися зберегти частину єврейського гетто, щоби надалі використовувати кваліфікованих єврейських ремісників. Коли в травні 1942 р. друга хвиля

Новий стимул розвитку “циганської політики” згори: збирання відомостей про всіх “циган”

Утім, через півтора місяця щодо “циган” було запущено нову ініціативу. Про неї свідчить низка документів практично найнижчого рівня структури влади в РКУ — районної адміністрації м. Висоцька Столінського крайгебіту, ще одного району Волинь-Поділля. Це листування, що складається з десяти документів, перший з яких — розпорядження голови Висоцької районної управи від 10 липня 1942 р., адресоване підпорядкованим Висоцьку сільським управам про надання відповідно до одержаного кілька днів тому розпорядження з гебітскомісаріату, відомостей про наявність ромів у селах.³⁹ Решта документів — це відповіді сільських старост на цей запит, у яких повідомляється, що на підвідомчій їм території “циган” немає.⁴⁰ Ось цей запит:

РАЙОНОВА УПРАВА
в Висоцьку
відділ орг.
10.VII.1942 р.
№ 9/42

До Голів сільських Управ

Згідно розпорядження Пана Гебітскомісара від 7.VII.1942 р. наказую зараз переслати умисним посланцем списки циганів яки знаходяться на Вашій території чи то проїзжих чи то постійно у Вас мешкаючих. Списки представити по слідуючій формі:

1. Назвисько і імя.
2. По-батькові.
3. Рік народження.

знищення євреїв докотилася до генерального округу Волинь-Поділля, штаткомісар Брест-Литовська Франц Бурат, гебітскомісар Курт Ролле і командир відділення СС-поліції Фрідріх Роде стали підкреслювати в своїх рапортах начальству надзвичайну цінність тих єврейських працівників у гетто, які не становили небезпеки і виявляли бажання працювати, попри нікчемну продовольчу пайку. Тоді як штаткомісар Бурат мав намір зберегти лише працездатних євреїв, командир відділення СС-поліції Роде виступав за збереження всієї єврейської громади гетто (Ch. R. Browning, *Nazi policy, Jewish workers, German killers* (Cambridge/New York, Cambridge University Press, 2000), 129–35). Безсумнівно, їхня мотивація ґрунтувалася не на гуманістичних мотивах, а на розрахунках раціонального використання трудових ресурсів: коли через рік до Бреста було депортовано близько тисячі ромів з дистрикту Білосток, штаткомісар Бурат у червні 1943 р. рішуче виступив за їхню ліквідацію (Ibid., 141). Детальніше див.: M. Holler, “Deadly Odyssey: East Prussian Sinti in Białystok, Brest-Litovsk, and Auschwitz-Birkenau,” in Alex J. Kay, David Stahel, eds., *Mass violence in Nazi-occupied Europe* (Bloomington: Indiana University Press, 2018), 94–120.

³⁹ ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

⁴⁰ Там само, арк. 5–12. Опубліковано у: М. Тяглий, авт.-упор., *Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів* (Київ: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2013), 30–40.

4. Місце народження.
5. Від якого часу проживає в селі.
6. Заняття (вивчений фах).
7. Скільки має землі.
8. Коли прибув до села.
9. З якої місцевості прибув.
10. Чи настоящий циган чи мешанець.

Як-що в селі чи коло села циган нема — треба також донести про це Районовій Управі що циганів нема.

Термін до 15.VII

Голова Району

Документ свідчить, по-перше, про те, що уже всі “цигани” стали особливим інтересом для окупаційної влади (подібно до іншої категорії місцевого населення, стосовно якої передбачалося “особливе ставлення” — євреїв). Реєстрація ромів **у такому випадку** не була частиною загальної реєстрації населення. Зазвичай у сільській місцевості всіх мешканців реєстрували старости сільських громад ще на початку окупації відповідно до “Інструкції для старост та градоначальників про реєстрацію населення та видачу посвідчень особи”. Згідно з цією інструкцією всі мешканці села мали бути **реєстровані в одному списку, за винятком “євреїв”, партизанів, полонених червоноармійців, кримінальних елементів та колишніх членів комуністичної партії, які мали потрапити до “спеціального списку”**. Під час цієї першої хвилі реєстрації ромів не виділяли в окрему категорію, тому тепер, у липні 1942 р., була потрібна їхня особня реєстрація.

По-друге, можна припустити, що цей документ підтверджує: запит RMfdBO від червня 1942 р. до Райхскомісаріяту Остланд справді був направлений і до РКУ. Опосередковано про це свідчить схожість питань у листі Отто Бройтігама із запитом адміністрації Висоцького району: і в листі, і в наказі запитується не лише статистика “циган”, а й інформація про їхній спосіб життя (кочовий чи осілий), про їхні професійні заняття і найголовніше про те, чи вони є “чистими” (тобто такими, що походили повністю від ромських предків), чи “мішанцями”. Останній пункт найбільш чітко вказує на те, що реєстрація в районі Висоцька була не ініціативою місцевої адміністрації, а результатом запиту з Берліна, оскільки в ній явно виявляються расові мотиви, відповідно до яких проводилася політика щодо “циган” у Райху. Імовірно, планувалося проводити диференційовану політику щодо цих двох груп українських “циган” — “чистих” та “змішаних”, — як це відбувалося в самому Райху.

По-третє, і найважливіше, у листі Висоцької районної адміністрації згадується наказ гебітскомісара (нагадаємо, ідеться про крайсгебіт Столін). Документів, які свідчили би про виконання подібних запитів іншими районними адміністраціями в гебіті Столін або в інших крайгебітах генерального округу Волинь-Поділля, поки не знайдено. Проте навряд чи кампанію

зі збирання інформації про циган було ініційовано лише в одному районі. Наявність лише одного свідoctва по одній лінії гебітскомісаріят → районні адміністрації → сільські адміністрації дає підстави припускати, що широкомасштабна акція зі збирання даних про циган проводилася в рамках усього РКУ.

Ба більше, маємо документ, який з'явився в одному районі зовсім іншої адміністративної одиниці окупованої України — сучасної Чернігівської області, яка на той час була частиною тилової області під управлінням вермахту (а не Райхскомісаріату Україна), хоч і практично межувала з генеральним округом Київ. 7 жовтня 1942 р. староста села Бригинці підписав листа до Ново-Басанської районної управи (у підпорядкуванні якої було село): “Бригинецька сільуправа повідомляє, що на території села Бригинець цигани не проживають”.⁴¹ Як здається, запити аналогічного змісту (відповіддю на який був документ із с. Бригинці) було надіслано не лише з Ново-Басанської районної управи до підлеглих сіл, а й, імовірно, у ширшому ареалі окружної управи в Ніжині, що був під контролем польової комендатури № 197 (фельдкомендатури FK 197) відповідного тилового району (Korück, Kommandant rückwärtiges Armeegebiet) у зоні оперативного тилового району групи армій “Південь” вермахту.

Очевидно, що наведені вище циркулярні розпорядження цивільної адміністрації досягали нижчих рівнів управління зі значною затримкою. У деяких випадках вони реалізовувалися майже через рік — очевидно, це стосувалося тих районів, які передавалися в підпорядкування цивільної адміністрації пізніше, мірою просування вермахту на схід. Наприклад, староста сільської управи в селі Павлівка Хорольського району, який підпорядковувався гебітскомісаріату Хорол, отримав 6 травня 1943 р. розпорядження: “На підставі розпорядження гебітскомісара при появі циган, що кочують, — негайно їх затримувати і передавати в поліцію. Надіслати [в районну управу] списки циган, які постійно мешкають на території вашої сільської управи”.⁴² Як і в наведених вище випадках, можна припустити, що збереження одного документа лише по одному селу може свідчити, що такі відомості зажадали не тільки від сільських адміністрацій Хорольського району, але й по всьому крайгебіту Хорол (до якого, крім Хорольського району, входили ще три інші), а можливо, за всіма новими 14 крайгебітами генерального округу Київ, які були створені після передачі частини лівобережної України під управління цивільної адміністрації 1 вересня 1942 р.

Можна дійти висновку: очевидно, навесні та влітку 1942 р. роми були виділені цивільною окупаційною владою в окрему групу, щодо якої вона почала формувати окрему політику. Документи принаймні одного з шести генеральних округів РКУ свідчать про те, що спочатку цивільна влада не мала наміру вбивати всіх ромів, які перебували під їхнім контролем. Осілі особи,

⁴¹ Державний архів Чернігівської області, ф. Р-4480, оп. 1, спр. 1, арк. 39.

⁴² О. Г. Перехрест, *Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище* (Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011), 645.

інтегровані у довкілля, взагалі не згадувалися. Що стосується “кочових”, то передбачалося вжити заходів щодо їхньої ізоляції, але не вбивства. Можна припустити, що більш-менш схожі принципи ставлення до “циган” переважали на решті території РКУ. Шлях, яким ішла цивільна адміністрація, був шляхом дискримінації, експлуатації та ізоляції ромів. Утім, однією з перспектив його розвитку могли стати радикалізація та вбивство. На жаль, невдовзі під впливом ще одного потужного чинника вона повернула саме в цьому напрямку.

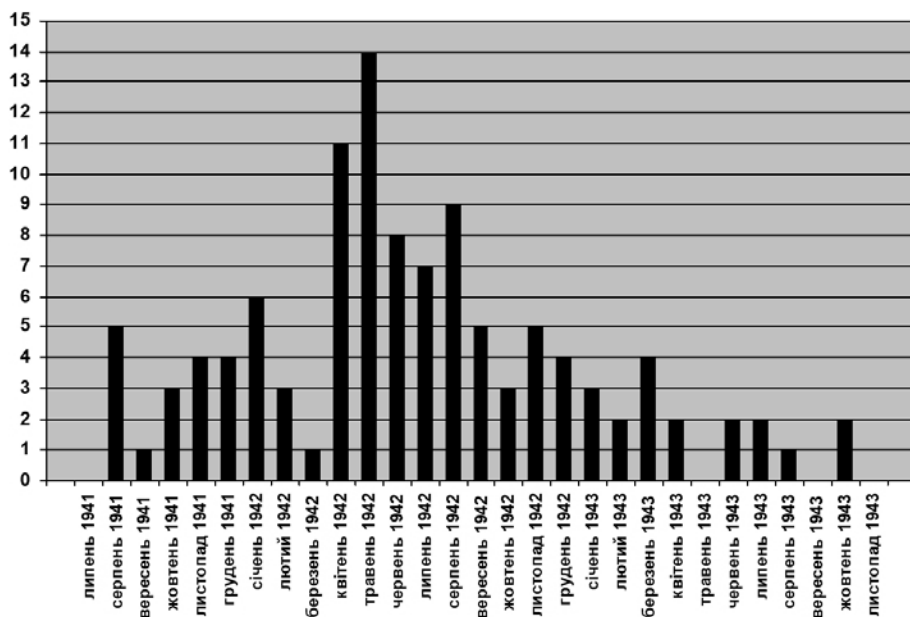
СС-поліція та “цигани”. Ревні виконавці обох хвиль убивств

Згадаймо, що цивільна влада була не єдиним центром, від якого виходили ініціативи та визначалися окупаційні правила. Якщо чиновники РКУ відповідали радше за економічну експлуатацію та управління повсякденним життям, то інші окупаційні відомства мали відмінні завдання. Насамперед це були СС-поліцейські формування (Sipo-SD, Orpo та ін.), які принаймні формально підпорядковувалися відповідним структурам RMfdVO, але фактично звітували райхсфюреру СС та отримували вказівки від нього. Документи, що кидають світло на їхнє сприйняття “циган” та процес прийняття рішень щодо них, на сьогодні невідомі (за винятком вичезгаданих документів 1938–39 рр. для кримінальної поліції Райху, що лежали в шухляді письмового стола в офісі райхскомісаріату та генерал-комісаріатів і що з причини застарілості, зарозумілості та невідповідності місцевим реаліям мали низьку практичну цінність). Проте порівняння двох ситуацій — вказівок цивільної адміністрації щодо “циганського питання” та фактичних результатів окупаційної політики щодо ромів — може допомогти реконструювати смертоносний внесок апарату СС-поліції.

За наявними джерелами нам відомо сьогодні про більш ніж 140 випадків масових убивств ромів у межах сучасної України.⁴³ З них в історичних джерелах приблизну дату чи хоча б місяць розправи вказано щодо 111 місць. Складена з використанням відомостей про ці 111 місць діаграма (див. Іл. 1) дозволяє сформувати уявлення про динаміку масових убивств. Як видно, весна 1942 р. стала часом значної інтенсифікації антиромських акцій. Це не означає, що до весни вони не відбувалися. Однак тоді це було переважно справою айнзатцгрупи D під командуванням Отто Олендорфа в південній Україні та в Криму — мобільного підрозділу СС-поліції, який здійснював у другій половині 1941 р. свій смертоносний шлях у тилу німецької 11-ї армії та румунських збройних сил із сучасної Молдови, по південному заходу України (Одеська, Миколаївська, Херсонська області) та на Кримському півострові. Лише нечисленні свідчення в оперативному ареалі інших підрозділів СС-поліції також свідчать про вбивства ромів. У звіті айнзатцгрупи B від 23 вересня зазначалося, що тринадцять “циган” і десять “циганок”

⁴³ Mapу й таблицю місць масових убивств див.: М. Тяглий, *Картографування геноциду ромів України...*, 123.

в окрузі Мінська були розстріляні за те, що “вони вчиняли численні крадіжки і тероризували сільське населення”.⁴⁴ Шість “циган” згідно з іншим повідомленням, датованим кількома днями пізніше, були розстріляні як “асоціальні елементи”. 30 серпня за грабіж розстріляли шістьох “циган”. Штаб НССРФ “Росія-Центр” звітував райхсфюреру СС, що за три дні 12–14 жовтня 1941 р. страчено було серед інших жертв 53 “цигани”.⁴⁵

Іл. 1. Динаміка масових убивств ромів у німецькій зоні окупації України, 1941–43 рр.

Однак з квітня 1942 р. в РКУ роми — як кочові, так уже й осілі — стали об’єктом систематичного винищення. Ці події відображені як у звітах німецьких відомств і радянських повоєнних державних органів, так і в свідченнях тих, хто вижив, та очевидців масових убивств. Отже, квітень–грудень 1942 р. і 1943 р. стали смертельно небезпечним часом для всіх українських ромів. З яких причин? Фатальну роль відіграла їхня комбінація, що призвела до майже повного винищення спільноти.

Насамперед те, що “цигани”, як було показано вище, стали предметом “особливого” інтересу з боку цивільної адміністрації як безпосередньо в окрузі Волинь-Поділля, так і в усій РКУ, і на вершині цієї системи — в Імперському

⁴⁴ Ereignismeldung UdSSR Nr. 92 in Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers, Hg., Die “Ereignismeldungen UdSSR” 1941, *Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011), 547.

⁴⁵ YVA, O. 53–128.

“східному” міністерстві. Сам факт виокремлення ромів із місцевого населення, їхня реєстрація, спроби збирати дані про них та проект рішення про їхню ізоляцію стали першим кроком до ескалації насильства. Ситуація, однак, могла розвиватися в різних напрямках, про що свідчить листування в окрузі Волинь-Поділля у травні 1942 р. Не маючи наміру знищувати ромів, цивільна адміністрація округу схилилася до того, щоб використовувати їх як робочу силу.

“Циганська політика” на тлі радикалізації “єврейської політики”

Чому ж німецька окупація стала для ромів фатальною? Щоб відповісти на це питання, недостатньо розглядати становище ромів без урахування ширшого контексту — у цьому випадку ескалації політики щодо євреїв, заходи якої визначалися консенсусом, досягнутим після Ванзейської конференції у січні 1942 р. Як показують дослідження Голокосту, у Берліні вищі чини Східного міністерства були схильні радше якнайшвидше знищити навіть кваліфікованих єврейських працівників, необхідних для роботи, аніж залишити їх на примусових роботах навіть на короткий час. Крім того, фатальний результат окупаційної політики щодо “циган” слід пояснювати не лише й не так позицією цивільної адміністрації РКУ, як взаємодією між її певними ланками та апаратом СС-поліції в Райхскомісаріяті.

На думку німецького історика Дітера Поля, попри бажання цивільних чиновників контролювати “єврейське питання”, після Ванзейської конференції стало ясно, що Гімmlер і Гайдріх (шеф РСХА, Головного управління імперської безпеки) претендують на першість у його “розв’язанні” в зоні цивільної адміністрації. Крім загальних обставин, у Райхскомісаріяті Україна радикалізація “єврейської політики” отримала свій локальний імпульс завдяки тому, що можна назвати своєрідним тандемом у розв’язанні “єврейського питання” між очільником РКУ Еріхом Кохом (відомим своєю жорстокою політикою) та командувачем СС-поліцією (HSSPF) на цій території Гансом-Адольфом Прюцманном. Попри деякі розбіжності, які часто виникали між головою цивільної адміністрації та відповідним командиром СС-поліції (хоча останній формально підпорядковувався першому, але фактично виконував накази Гімmlера), Кох офіційно передав повноваження щодо “єврейських питань” Прюцманну, який, своєю чергою, делегував цю відповідальність за заходи безпеки і насамперед за “єврейське питання” підзвітним йому управлінням Зіпо-СД.⁴⁶

Висновки Поля проілюстровано внутрішньою документацією РКУ. 1 березня 1942 р. райхскомісар України Еріх Кох підписав адресоване генеральним округам циркулярне розпорядження (з копіями для гебітскомісарів, а також для командувача СС-поліції в Україні та підлеглим йому командирам СС-поліції (SSPF) та поліції охорони порядку, що визначало повноваження начальника СС-поліції в Україні та підвідомчих йому структур. Циркуляр

⁴⁶ D. Pohl, *The Murder of Ukraine's Jews...*, 47.

посилався на спільне рішення райхсфюрера СС Гімлера та міністра окупованих східних територій Розенберга від 19 листопада 1941 р. і передавав до компетенції HSSPF в Україні “усі політико-поліцейські та кримінальні питання” (серед яких разом з “комунізмом”, “саботажем” та “опором” фігурували і питання “євреїв” та “національні питання”). При виконанні своїх обов’язків командував СС-поліцією отримував право користуватися найширшими примусовими заходами — від концтабору та взяття заручників “аж до заходів з упокорення всього населення окупованої території”.⁴⁷ Чи варто говорити, що це розпорядження розв’язувало руки СС у радикальному вирішенні будь-яких питань, хай і не названих прямо?

Внаслідок цього євреїв РКУ накрила друга хвиля смертоносного насильства. З кінця весни 1942 р. їхнє становище стало набагато трагічнішим, ніж навіть ув’язнення та перебування в гетто. Приблизно 20 травня в генеральних комісаріятах Волині-Поділля та Житомира розпочалася нова хвиля масових убивств, яка до кінця літа вилася в тотальне знищення майже всіх євреїв у РКУ.⁴⁸

Додатковим імпульсом, який додав швидкості цьому процесу, стало те, що наприкінці серпня 1942 р. квоти на постачання продовольства до Райху для Райхскомісаріату Україна були підвищені. Відповідно Кох, який отримав безпосередньо від Гітлера це завдання, мав намір досягти поставленої мети позбавленням від “зайвих” їдців та продовольчого навантаження, навіть шляхом ліквідації кваліфікованої єврейської робочої сили, якої цивільна адміністрація потребувала.⁴⁹ Через три дні командир Зіпо-СД у генеральному окрузі Волинь-Поділля сказав підлеглим:

Акції повинні бути прискорені так, щоб [...] закінчити їх протягом п’яти тижнів. На нараді районних комісарів у Луцьку з 29 по 31 серпня 1942 року було роз’яснено, що загалом рішення мають виконуватися на сто відсотків. Присутній заступник райхскомісара — райхспрезидент Даргель — повідомив районним комісарам, що ці стовідсоткові рішення [Bereinigungen] також відповідають настійному бажанню особисто райхскомісара.⁵⁰

Унаслідок таких дій влітку-восени 1942 р. більшість євреїв була вже вбиті; небагато працездатних євреїв залишили для трудової експлуатації, щоб вони розділили цю трагічну долю пізніше, у 1943 р.

І, як видно зі звітів окупаційних сил безпеки або з радянської документації, саме цей період приніс смерть нечисленним ромам РКУ — як кочовим, так і осілим. Примітно, що “циган” серед категорій, згаданих у циркулярі

⁴⁷ Державний архів Київської області (ДАКО), ф. 2411, оп. 1, спр. 23, арк. 4–7.

⁴⁸ D. Pohl, *The Murder of Ukraine’s Jews...*, 48.

⁴⁹ Ch. Gerlach, *The extermination of the European Jews* (New York: Cambridge University Press, 2015), 249–50; також D. Pohl, *The Murder of Ukraine’s Jews...*, 49.

⁵⁰ Цит. за: Ch. Gerlach, *The extermination of the European Jews*, 250.

Коха від 1 березня 1942 р., не було названо. Чому вони були включені СС-поліцією до жертв, які підлягали “особливому поводженню”? Як уже зазначено, прямих відповідей на це питання в документах німецьких есесівців та поліцейської влади досі не маємо.

Однак можна припустити, що таких документів взагалі не існувало, оскільки вони не були потрібні. Поєднання таких чинників, як: (1) виділення цієї групи із загальної маси населення та запровадження спеціальних заходів щодо неї; (2) антициганські стереотипи та забобони, носіями яких тою чи тою мірою були службовці окупаційного апарату; (3) радикалізація курсу очищення від “расово неповноцінної” спільноти; (4) широкі повноваження СС-поліції; (5) узгоджена (попри окремі винятки) робота цивільної адміністрації з СС-поліцією щодо позбавлення від “небажаної” частини населення, — все це призвело до широкої кампанії зі знищення всіх ромів, до яких могли дотягнутися окупанти.

Спроба реконструкції мислення вбивць щодо “циган”: приклад командира айнзатцгрупи D Отто Олендорфа

На відміну від “колег” з інших айнзатцгруп та інших командирів СС-поліції, Отто Олендорф перейшов до тотального вбивства ромів (і кочових, і осілих) поряд з євреями у сфері оперативної діяльності своєї групи на півдні України та у Криму ще восени 1941 р.⁵¹ Його краще, ніж інших керівників каральних органів, задокументована історія дає змогу уявити, як саме командири на місцях, подібні до Олендорфа, сприймали “циган”. Це важливо тому, що в ситуації максимально широких повноважень і розпливчастих інструкцій саме їхнє особисте сприйняття питань безпеки врешті-решт визначало долю тих чи тих груп. Продуктивну спробу проаналізувати його погляди зробив історик Деніель Гольдхаген, ґрунтуючись не лише на свідченнях Олендорфа Нюрнберзькому трибуналу, а й, що важливіше, на його особистих листах. За словами Гольдхагена, “попри те, що в наявних листах є лише один вислів, коли він використовує нацистське зневажливе слово “циган” з усіма його конотаціями, воно набагато більше розкриває його переконання, аніж усі його заяви”. Зокрема, Гольдхаген звернув увагу на враження Олендорфа від його перебування в Румунії (з її численним ромським населенням⁵²), звідки айнзатцгрупа D продовжила шлях уже Україною.

⁵¹ Детальніше див.: М. Tyagly, “Were the “Chingene” Victims of the Holocaust? The Nazi policy toward the Crimean Roma,” *Holocaust and Genocide Studies* 23, no. 1 (2009): 26–53.

⁵² Перепис Румунії 1930 р. нарахував у країні 262 501 ромів (1,5 % населення), що, на думку дослідників, було заниженими даними. Проте синті й роми у Німеччині наприкінці 1930-х рр. становили приблизно 0,04 % населення, роми України — приблизно 0,03 % населення. Хай там як, але можна припустити, що ця група населення Румунії, значна частина якої була маргіналізованою та перебувала на нижчих щаблях соціальної ієрархії, очевидно, справді справила враження на командира айнзатцгрупи D, який переосмислював побачене відповідно до свого расистського світогляду.

Олендорф вважав, що, попри бідність України, ця земля відрізнялася від Румунії: “Тут немає расової мішанини, немає циган, злидні не брудні і тому не грубі”. “Цигани” символізували дві негативні цінності у сприйнятті Олендорфа — бруд та безладдя. Цигани були “мішаниною”, що для нацистів та Олендорфа (який найвище цінував чистоту) виглядало жахливо.... В очах Олендорфа німці були протилежністю циганам, оскільки тоді як цигани створювали бруд і безлад, німці жили за іншими стандартами. Олендорф розглядав світ через призму раси. Гарними були німці. Поганими були євреї та цигани”.⁵³ Очевидно, це дає відповідь на те, чому загін Олендорфа почав так завзято вбивати ромів, коли натрапляв на них уже з осені 1941 р., просуваючись півднем України в тилу 11-ї армії.

Проте в публічній сфері Олендорф презентував свої мотиви інакше, намагаючись зняти з себе відповідальність за вбивчі ініціативи. Під час окремого процесу у справі айнзатцгруп (1947–48 рр. у Нюрнберзі) він заявив, що в травні-червні 1941 р. в Прецше під час формування айнзатцгруп їхні командири отримали від райхсфюрера СС Гімлера і начальника РСХА Гайдріха через керівників відділів РСХА Штрекенбаха і Мюллера наказ захищати тиллові райони армії і для цього вбивати євреїв, “циган”, партійних функціонерів, активних рядових комуністів та інших, хто становив загрозу безпеці.⁵⁴ Проте письмові розпорядження керівника РСХА Райнгарда Гайдріха від 2 липня 1941 р., у яких визначалися групи, що підлягали знищенню, наказів про вбивство “циган” не містять. У спеціальній інструкції айнзатцгрупам про те, як складати щомісячні звіти про осіб, які підлягали “спеціальному поводженню”, заступник Гайдріха Генріх Мюллер назвав п’ять категорій: партизани, комуністи, євреї, душевнохворі та “інші небезпечні для держави елементи”.⁵⁵ “Циган” серед них названо не було. Втім, оперативні групи мали право “в рамках завдань, що стояли перед ними, під свою відповідальність здійснювати репресивні заходи щодо цивільного населення”.⁵⁶ Це означало, що в кожному окремому регіоні, у кожній конкретній ситуації командувач оперативної групи міг на власний розсуд визначати тих, хто “становив загрозу” вермахту. Це дозволило Олендорфу включити ромів у коло приречених.

⁵³ D. J. Goldhagen, “The “humanist” as a mass murderer: The Mind and Deeds of SS General Otto Ohlendorf,” *An Essay Presented to The Committee on Degrees in Social Studies in partial fulfillment of the requirements for the degree with honors of Bachelor of Arts* (Harvard College, 1982), 93–94.

⁵⁴ Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals under Control Council Law, No. 10 (Nuerenberg, October 1946 — April 1949 (Green Series), vol. 4 (Einsatzgruppen Case), 244.

⁵⁵ A. Weiss-Wendt, “Extermination of the Gypsies in Estonia during War II: Popular Images and Official Policies,” *Holocaust and Genocide Studies* 17, no. 1 (2003): 38.

⁵⁶ З наказу головного командування сухопутних сил від 28 квітня 1941 р. (“Директива Браухіча”) про “завдання поліції безпеки та СД у сухопутних військах”. Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals under Control Council Law, no. 10 (Nuerenberg, October 1946 — April 1949 (Green Series), vol. X, 1242.

Олендорфу було поставлено запитання про накази, інструкції та розпорядження щодо ромів. Здавалося, колишній командир айнзатцгрупи D мав би навести конкретну документальну основу, яка визначала його дії. Проте Олендорф показував інше. Цей фрагмент його свідчення доцільно навести лише з невеликими скороченнями, адже він важливий для реконструкції того, як командир великого карального формування раціоналізував публічно свої мотиви:

Запитання. На якій підставі ви вбивали циган — просто за те, що вони цигани? Чому вони становили загрозу безпеці вермахту?

Відповідь. Так само, як і євреї.

З. За принципом крові?

В. Тут я можу послатися на власні знання в європейській історії: євреї завжди під час воєн постійно шпигували для обох сторін.

З. Я запитав про циган, а не євреїв. Я хочу запитати: на якій підставі ви вирішили, що будь-який циган у Росії має бути знищений — через його небезпеку для німецької армії?

В. Між циганами та євреями не було відмінності. У той самий час для євреїв існував такий наказ. І я вже пояснив, що з європейської історії відомо, що євреї під час воєн постійно шпигували для обох сторін.

З. Ми зараз намагаємося зрозуміти, що ви скажете про циган, а ви весь час повертаєтеся до євреїв. Що, в європейській історії цигани теж завжди брали участь у політиці та військових діях?

В. У шпигунській діяльності під час воєнних дій.

З. Цигани?

О. Зокрема, цигани. [...]

З. Ви можете навести нам приклад подібної діяльності груп циган на користь Росії в останній війні?

В. Тільки те, що можна сказати стосовно євреїв — що вони брали активну участь у партизанській боротьбі. [...]

З. Як приклад того, коли цигани були включені в коло тих, хто підлягав знищенню, чи можете ви назвати об'єктивну причину для їх знищення?

В. У Росії я знаю тільки, як циганська проблема була вирішена в Сімферополі. Про інші акції проти циган не знаю, за винятком сімферопольської. [...]

З. М-р Олендорф, ви кажете, що цигани — природжені розвідники? Хіба не так, що представники будь-якого завойованого народу — розвідники? Американці, чи німці, чи росіяни, коли їхня країна бореться?

В. Відмінність у тому, що ці народи — німці чи американці — мають постійні будинки, тоді як цигани не мають своїх будинків і готові швидко змінити місце проживання на таке, де краща економічна ситуація.⁵⁷

Олендорф ухиляється від прямих відповідей, не посилається на будь-які накази та розпорядження керівництва щодо “циган” або інші

⁵⁷ Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals..., vol. 4 (Einsatzgruppen Case), 286–87.

підстави “раціонального” характеру для їх винищення, тому що їх і не існувало. Натомість він міркує про їх нібито шпигунські нахили і відсутність у цьому відмінностей між “циганами” та євреями (вбивства яких восени 1941 р. стали вже рутинною). Постійні посилення на нібито “шпигунські” якості циган показують, що на рішення ліквідувати ромів у регіоні вплинула позиція вермахту — як згадувалося вище, серед німецьких військових думка про циган як про потенційно ворожі елементи була поширена. Однак ці обставини були не так причинами, як додатковими чинниками, які лише допомогли Олендорфу раціоналізувати своє рішення про включення “циган” у коло жертв. Справжньою ж причиною цього були передусім його антициганські упередження, які він або сам не усвідомлював повною мірою (і тому ховав їх від самого себе за безглуздими міркуваннями про “шпигунські” нахили “циган”), або вважав за краще не висловлювати їх вголос перед Нюрнберзьким трибуналом, розуміючи, наскільки слабкою може бути така аргументація про підстави вбивства цілої групи.

Не менш важлива така деталь. Здавалося б, якщо командир айнзатцгрупи D сприймав ромів як загрозу безпеці, то згідно з такою, зрозуміло, збоченою логікою переслідуванню підлягали би лише кочові роми? Однак реальність була інша: протягом грудня 1941 р. — весни 1942 р. айнзатцкоманди та зондеркоманди у складі айнзатцгрупи D вбивали в Криму всіх ромів, причому більшу частину жертв становили не перехоплені на дорогах або в лісах табори, а осілі роми-колгоспники та мешканці міст.⁵⁸ Єдина відповідь, яку можна запропонувати, полягає у непоінформованості та стереотипній обмеженості мислення Олендорфа, що ґрунтувалася на расових забобонах. Розцінюючи мобільні групи ромів як загрозу безпеці, він не вдавався в нюанси різноманітності ромського життя та господарського устрою групи, частина якої — хто вже десятиліття, а хто й набагато довше — була інтегрована в міське та сільське життя місцевого оточення. Цілком можливо, що коли Олендорф думав про “циган”, то в його уяві виникав саме образ маргіналізованих ромських груп, які він бачив у Румунії, помножений на расистські уявлення про те, наскільки побачене не відповідає його ідеалу правильного, “арійського” способу життя. Відповідно термін “цигани” був єдиним ярликом, який використовувалося в його розпорядженнях про “особливе поводження” з цією групою. Підлеглі ж, своєю чергою, зіткнувшись на місцях з осілими групами ромського населення, старанно виконували накази про їхню ліквідацію на тій підставі, що це також були “цигани”. Расистська стереотипізація шефа айнзатцгрупи D та ревність його підлеглих зумовила перехід від вибіркового вбивства членів групи, що базувалося на критеріях “асоціальності” (як це уявляли самі вбивці), до тотального знищення групи, ґрунтованого на етнічному критерії.

Істотно також, що Олендорф у Криму діяв в умовах, коли цивільна адміністрація була присутня на півострові, але не мала сили. Водночас саме

⁵⁸ Виняток із політичних причин було зроблено для тієї частини кримських ромів, які сповідували іслам і були етнографічно близькі до кримськотатарського населення. Див.: М. Tyaglyy, *Were the “Chingene” Victims of the Holocaust?...*, 31–35.

за звітом цивільної адміністрації від 15 грудня 1941 р. роми Криму “були, очевидно, мешканцями міст. ... 75 % кримських циган живе у містах, їх 1 465 (1921 р. налічувалося 3 076 осіб) лише у Сімферополі. Вони — візники, старі торговці, ковалі, ювеліри та музиканти”.⁵⁹ Очевидно, в цивільній владі напівокругу Таврія були плани на збереження цієї групи як робочої сили, але її маловпливовість не могла стати на заваді вбивчим намірам Олендорфа.

Той факт, що саме на півдні України та в Криму айнзатцгрупа D першою почала систематичне знищення і кочових, і, головне, осілих ромів, навіть спонукає деяких дослідників обережно припустити, що така практика могла бути запозичена керівниками СС-поліцейських структур інших регіонів за прикладом Олендорфа. Мартін Холер вважає, що Олендорф, можливо, здобув певний авторитет серед керівників поліції безпеки та СД, оскільки він найдовше з чотирьох командирів айнзатцгруп прослужив на цій посаді. Систематичність його заходів боротьби з “циганами”, що відбилася в *Ereignismeldungen* (звітах про діяльність айнзатцгруп до РСХА) могла послужити дороговказом для новачків серед командирів айнзатцгруп А, В і С. Отже, починаючи з весни 1942 р., на всіх окупованих територіях поліція безпеки почала ставитися до радянських ромів де-факто як до євреїв і намагалася повністю їх викоренити.⁶⁰

Поширення геноцидної практики навесні-влітку 1942 р. на інших теренах: “Олендорф як джерело процесу” або “паралельна ескалація”?

Це припущення, на мій погляд, справедливе почасти: хоча не можна виключати запозичення командирами інших айнзатцгруп та інших СС-поліцейських формувань досвіду колег у розв’язанні тих чи тих завдань, радше відбувався паралельний розвиток, тобто ситуація, коли схожі причини й чинники призводили до аналогічних наслідків у різних регіонах незалежно один від одного, хоча із затримкою на певний час. Розгляд позиції Олендорфа як моделі є важливим для розуміння ескалації антиромського насильства, але збереглися поодинокі відомості про внесок інших низових функціонерів силового апарату Німеччини на окупованих територіях. Схоже, що кожен з них на своєму рівні, керуючись власними уявленнями про “циган”, сприяв розвитку насильства. Наприклад, командир зондеркоманди 7а у складі айнзатцгрупи В Альберт Рапп неодноразово проповідував підлеглим у лютому — квітні 1942 р., що “євреї та цигани — це низькі, занедбані, антисоціальні, хворі, брудні люди, які заслуговують на знищення”. Тому його підрозділ за цей час систематично вбивав ромів разом з євреями, військовополоненими, комуністами, пацієнтами психічних закладів та підозрюваними в підтримці партизанів.⁶¹ Підлегли Раппа наслідували його приклад.

⁵⁹ YIVO archives, RG-215 (Berlin Collection), BOX №36, f. OCC. E. 4–18, 2–22.

⁶⁰ M. Holler, *Extending the genocidal program...*, 267–88.

⁶¹ H. Langerbein, *Hitler's Death Squads: The Logic of Mass Murder* (Texas: A & M University Press, 2004), 58.

На початку літа 1942 р. підрозділом зондеркоманди 7а, яка залишилася в Клинцях, керував Курт Мачке. Як згадували колишні учасники загону, тоді вони натрапили на кочову ромську родину з десяти-п'ятнадцяти осіб. Мачке під приводом того, що вони можуть бути шпигунами, наказав їх негайно розстріляти. Суд в Ессені 1966 р. встановив, що Мачке навіть не допитував ромів. Як він стверджував у суді, якби він справді не погоджувався з нацистськими правилами про знищення, він міг би відпустити “циган”, оскільки на місці не було жодного вищого за званням офіцера.⁶² Вільгельм Вібенс, з лютого 1942 р. по січень 1943 р. командир зондеркоманди 9 у складі айнза-тцгрупи В, на післявоєнному процесі свідчив з питання про вбитих за його наказом на початку квітня 1942 р. двадцятьох кочових ромів під Вітебськом: “Краще вбити того, хто не винен, ніж дати піти винуватому”. Західнонімецьке слідство 1966 р. встановило, що ініціатива стратити ромів походила саме від нього, а не була наслідком виконання якогось наказу згори.⁶³

Отже, з весни 1942 р. ця вбивча політика стала поширеною і для керівників інших СС-поліцейських органів в РКУ (див. Іл. 1, в якій різке збільшення кількості розправ з ромами з квітня 1942 р. відображає події не в Криму, де вбивства ромів на той час уже завершилися, а на території РКУ та в зоні під управлінням вермахту). Свідоцтва про розправи з ромами трапляються в документації як стаціонарних відділень Зіпо-СД і Орпо, так і у звітах поліцейських батальйонів, що вирушали на схід. Як і у випадку з Олендорфом, поширенню практики поголовних убивств сприяли, серед іншого, укорінені в масових уявленнях виконавців нижчої ланки антициганські стереотипи. Дослідження історика Едварда Вестермана допомагає зрозуміти, чому відправлені на схід німецькі поліцейські Орпо, поліції охорони порядку, були готові включити ромів у коло об'єктів свого насильства навіть за відсутності наказів робити це: хоча “цигани” не посідали центрального місця в індоктринації поліцейських, проте масові професійні періодичні видання для них не оминали і це питання, малюючи “циган” у максимально непривабливому світлі. Наприклад, журнал “Німецький поліцейський”, систематично використовуючи расистську термінологію, 1 жовтня 1941 р. опублікував статтю під назвою “Циганський транспорт”, яку написав сержант поліції Вільгельм Дрекслер. Він описав свою участь у перевезенні групи з п'ятдесятьох двох “циган” до табору. Розповів про брудні “чорні пальці” дітей і про жінку, яка чистила себе ганчіркою, змоченою слиною. Дрекслер зробив висновок: “Правда в тому, що [справа] циган стосується асоціальної раси або, краще сказати, змішання рас. Будучи нездатними залишатися на одному місці... [вони] ведуть паразитичне

⁶² Ibid., 89.

⁶³ P. Sandner, *Criminal justice following the genocide of the Sinti and Roma*, D. Kenrick, ed. *The Gypsies during the Second World War*, vol. 3: *The Final Chapter* (Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2006), 160–61.

існування, поширюючи найгірші забобони”.⁶⁴ Цілком очевидно, що таке сприйняття “циган” у сукупності з іншими чинникам (широта повноважень окупаційних відомств, безкарність, бруталізація поведінки) прирікали ромів на смерть.

Не дивно, що, потрапляючи на схід, деякі поліцейські вже були готові застосовувати радикальне насильство щодо тих, кого нацистська пропаганда малювала їм як “недолюдей”, зокрема й ромів — хоча інші ще мали зазнати такої еволюції в перші місяці “східної кампанії”. “...Ми тут не розслаблюємось. Щотижня 3–4 акції. То цигани, то євреї, партизани і подібний набрід...” — писав 21 червня 1942 р. начальник жандармерії в гебіті кам’янець-подільський майстер жандармерії Фріц Якоб. Принагідно із задоволенням зазначив, що в нього склалися “прекрасні робочі відносини” з місцевим відділенням СД.⁶⁵ Поліцейські формування з Райху, що періодично мобілізувалися для служби на сході, на різних етапах “східної кампанії” з ентузіазмом включалися в смертоносні операції. Вони не тільки діяли відповідно до того, що від них чекали “зверху”, а й охоче виявляли ініціативу щодо розширення кола своїх жертв.

Часом це призводило до того, що навіть керівництво виявлялося не готовим до розбещених ініціатив підлеглих. Це ілюструє історія дій 133-го поліцейського батальйону в західній Україні, мобілізованого влітку 1942 р. з Нюрнберга. У звіті за період з 25 липня по 1 серпня наводиться кількість жертв 1-ї роти за тиждень: 9 “пособників партизанів”, 27 жебраків, 7 злодіїв, 13 волоцюг, 64 євреї, 2 душевнохворі, 1 звинувачений у зберіганні зброї та 24 “цигани”.⁶⁶ Ймовірно, вбивство “циган” як таких, без супровідного стереотипного представлення їх як “асоціальних елементів” або “пособників партизанів” не влаштувало начальство, оскільки після 13 серпня генерал-лейтенант поліції Герберт надіслав телеграму підлеглим йому поліцейським командирам: “На думку райхсфюрера СС, поліція не має права вживати заходів проти циган тільки тому, що вони “цигани”.⁶⁷ Беккер, однак, зазначив, що це не перешкоджає “жорстоким діям” у випадках, пов’язаних зі злочинами чи підтримкою партизанів. На думку Е. Вестермана, 1-ша рота, очевидно, отримала сигнал про те, що її завдання — забезпечувати дотримання

⁶⁴ E. B. Westermann, *Hitler's police battalions: enforcing racial war in the East* (University Press of Kansas, 2005), 112.

⁶⁵ E. Klee, W. Dressen, V. Riess, Hrsg., “Schöne Zeiten.” *Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer* (Frankfurt/M., 1988), 151.

⁶⁶ E. B. Westermann, *Hitler's police battalions: enforcing racial war in the East*, 179.

⁶⁷ Можна припустити, що обережність Беккера не включати “циган” до кола жертв лише на підставі етнічної належності було пов’язано з його обізнаністю щодо позиції Гімmlера, який саме в цей час вагався з приводу того, чи потрібно всіх “циган” Райху піддавати “особливому поводженню”; той думав, що деякі групи ромів є нащадками арійської крові, і тому мав намір зберегти ці групи для вивчення расових питань. Див.: G. Lewy, “Himmler and the “Racially Pure Gypsies”, *Journal of Contemporary History* 34, no. 2 (1999): 201–14.

расової політики, а не диктувати її, оскільки у звіті підрозділу за період з 16 по 22 серпня згадується лише “арешт” шести “циган”, доля яких була передана до штабу полку для остаточного рішення.⁶⁸ Додамо, що це, зрештою, означало той самий летальний кінець для ромів і не могло припинити прагнення службовців батальйону до “особливого поводження” з ними надалі — лише спонукало звітувати про це в інший спосіб.

Утім, підбиваючи підсумки щодо питання чинників, які сприяли поширенню геноцидного насильства щодо ромів серед низових та середніх командирів СС-поліції, важливо підкреслити: наведені вище приклади мотивів та рішень Олендорфа, Раппа, Вібенса, Мачке та, можливо, багатьох інших (про яких історики ще не знайшли відомостей) не означає, що відповідальність за рішення вбити ромів покладається саме й тільки на них. Типологічно це питання абсолютно схоже на жваво обговорювану у студіях з вивчення Голокосту останні десятиліття проблему того, під впливом яких чинників антиєврейська політика на окупованих радянських теренах еволюціонувала від початкових вибіркових убивств до тотального геноциду впродовж липня-серпня 1941 р. Де перебував центр ухвалення рішень щодо “єврейського питання” в той період: у Берліні або “на місцях”? Відповідно до консенсусу серед науковців, який склався останніми роками, — і тут, і там: практика тотальних убивств євреїв сформувалася радше завдяки взаємодії між центром та периферією. Тоді як перший відчутно за посередництвом усних наказів надсилав низовим виконавцям сигнали про бажану радикалізацію антиєврейської політики, останні ревно та заповідливо їх засвоювали та втілювали найрадикальніші варіанти “розв’язання” — що, своєю чергою, було схвалено керівництвом та відповідно вже легітимізувалося як єдина правильна практика.⁶⁹ Виглядає, що у схожий спосіб, але із запізненням на пів року та більше, цей процес відбувся і щодо ромів.

Імовірно, десь до липня 1942 р. цивільна адміністрація РКУ почала слідувати в руслі СС-поліції і розглядати “циган” як групу, яку слід піддавати “особливому поводженню”, тобто вбивству. Це може опосередковано підтвердити законодавство РКУ, яке регулювало становище населення. 1 травня 1942 р. було видано наказ за підписом райхскомісара, який визначав розмір виплат українським робітникам у разі хвороби.⁷⁰ 18 липня того самого року до нього було видано доповнення, яке роз’яснювало, на кого ця ухвала не поширюється. Зазначалося, що разом з іноземними

⁶⁸ E. V. Westermann, *Hitler’s police battalions: enforcing racial war in the East*, 195.

⁶⁹ Див., напр.: Ю. Маттеус, Початок Голокосту та війна проти Радянського Союзу, *Бабин Яр: масове убивство і пам’ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ*, вид. 2-ге, доп. (Київ: Укр. центр вивч. історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам’яті жертв Бабиного Яру, 2017), 164–88.

⁷⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3206, оп. 1, спр. 105, арк. 1.

робітниками, військовополоненими та євреями з цієї постанови виключаються і “цигани”.⁷¹

Тут доречна відповідь на запитання, чому за такого розвитку ситуації ромів не стали ув'язнювати до гетто, як обіцяв наведений вище циркуляр РКУ від 8 травня 1942 р., а вбивали в переважній більшості випадків так швидко. Історик Ерік Габерер, характеризуючи схожі процеси в Білорусії та виходячи зі сприйняття окупантами “циган”, вважає, що:

попри їхню розсіяність і кочовий спосіб життя, з ними було легше впоратися, ніж з євреями, через їх нечисленність і передбачувану економічну марність [...] У селекціях не було потреби. Якщо незамінність єврейської робочої сили, особливо кваліфікованих робітників та ремісників, уповільнила “остаточне розв'язання [єврейського питання]”, то для “циганського питання” такого відтермінування не було. Ця відсутність стриманості в поєднанні зі стереотипом про циган, що традиційно вкоренилася, цілком може пояснити їхню швидку ліквідацію жандармами і шуцманами.⁷²

Однак, на мій погляд, причина радше полягала в тому, що панівною на той момент окупаційною тенденцією навіть щодо євреїв було вже не ув'язнення їх у гетто, а вбивство; можна сказати, антиромська політика “перестрибнула” фазу геттоїзації, і осередки СС-поліції почали її реалізовувати одразу в “екстермінаційній” стадії.

Водночас на найвищому рівні цивільної адміністрації у RMfdVO остаточного рішення про те, що робити з ромами на окупованих східних територіях, ще ухвалено не було. Майже через пів місяця, 31 липня 1942 р., з Міністерства окупованих східних територій в Берліні було відправлено відповідь на запит із Головного командування сухопутних військ (*Oberkommando des Heeres*) про те, яка політика міністерством здійснюється стосовно “циган”. Відповідь свідчила, що це питання ще перебуває на стадії розгляду і рішення ще не ухвалено; зараз “з циганами слід поводитися як з євреями, при цьому не має значення, чи живуть вони осіло або кочують. Циганських метисів слід прирівнювати до євреїв”. Передбачалося, що рішення про належність тієї чи тієї особи до “циган” ухвалюватиметься на основі самовизначення цієї особи або її соціального стану. Не виключалося проведення розслідування походження, рекомендувалося враховувати зовнішній вигляд особи чи родичів.⁷³ Помітно, що ця постанова (імовірно, підготовлена тим самим Отто Бройтгамом) була сформульована абсолютно кабінетною мовою, ніби написана для обставин Третього Райху і зовсім не враховувала реалії окупованого сходу, де СС-поліція не стала би завдавати собі клопоту будь-якими

⁷¹ Там само, арк. 3.

⁷² E. Haberer, “The German police and genocide in Belorussia, 1941–1944. Part II. The “second sweep”: Gendarmerie killings of Jews and Gypsies on January 29, 1942,” *Journal of Genocide Research* 3, no. 2 (2001): 213.

⁷³ Institut für Zeitgeschichte Archiv, PS-1133, Bl. 2.

розслідуваннями, без зволікань прирікаючи на смерть людей десятками, сотнями й тисячами.

Лише 15 листопада 1943 р. у Міністерстві окупованих східних територій все ж видали розпорядження “про поведження з циганами в окупованих східних областях”. “Цигани та мішлінге, які проживають або мають постійне місце проживання на окупованих східних територіях і ведуть осілий спосіб життя, повинні розглядатися як звичайні жителі. Усі цигани, що кочують, і мішлінге повинні бути прирівняні до євреїв і поміщені в концентраційні табори”.⁷⁴ Проте берлінські ухвали RMfdVO виявилися вкотре відірваними від реальності. Для Райхскомісаріату Україна це розпорядження вже не мало жодного значення, оскільки до осені 1943 р. майже всіх “циган” тут було вбито.

Місцеві органи управління, місцева допоміжна поліція і “цигани”: надання геноциду тотальності

Позиція місцевого населення — і на індивідуальному рівні (окремих людей, вчорашніх сусідів), і на організаційному, тобто залучених до роботи в адміністративному та поліцейсько-силовому апараті, могла істотно впливати на розв’язання “циганського питання”. Останні десятиліття з’явилися дослідження про роль місцевих органів управління та допоміжних формувань безпеки в нацистській політиці проти різних категорій населення, зокрема в “остаточному розв’язанні єврейського питання”, проте питання щодо ступеня їх залучення до геноциду ромів та мотивації цього залишається малодослідженим.⁷⁵

Службовців місцевої української допоміжної поліції — формувань шуцманшафту — німці використовували для збирання, конвоювання і страти ромів. Аналіз джерел показує, що з понад 140 відомих нині випадків масових убивств ромів у німецькій зоні окупації України 56 розправ було здійснено лише німецькими виконавцями (вермахтом, айнзатцгрупами поліції безпеки та СД, або стаціонарними підрозділами Зіпо-СД, або поліцією охорони порядку та жандармерією). Німці провели 26 страт за участі місцевих поліцейських. У трьох випадках із ромами розправилися члени українського націоналістичного руху.

Нарешті, 15 страт — такі, коли місцеві поліцейські чинили арешти та розправи без наказу з боку німецького керівництва та участі німців, або принаймні в наявних джерелах про ці накази/участь не йдеться. Такі випадки відбувалися щонайменше від середини 1942 р. й пізніше. Непрямою

⁷⁴ G. Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies...*, 127.

⁷⁵ Спробу висвітлити це питання див.: М. Tyaglyy, *Die Einstellung der einheimischen Bevölkerung in der besetzten Ukraine zur Verfolgung der Roma (1941–1944)*, *Übersetzte Geschichte*, hrsg. v. (Nordost-Institut, Lüneburg 2020), переглянуто: 13.03.2023, <https://www.ikgn.de/ubersetzte-geschichte/uebersetzte-geschichte-artikel/mikhail-tyaglyy-die-einstellung-der-einheimischen-bevoelkerung.html>.

ознакою, яка свідчить, що ініціатива вбивства виходила саме від місцевих управлінців або поліцейських, є те, що якщо накази згори все ж таки були, то в документах про це завжди містяться формулювання на кшталт “на виконання розпорядження гебітскомісара”, а в протоколах допитів пізніше заарештованих радянською владою обвинувачені наполягали, що діяли на виконання наказів німецького керівництва. Проте такі формулювання чи свідчення є зовсім не завжди.

Місцева допоміжна поліція мала подвійне підпорядкування: вона перебувала у структурі німецької поліції охорони порядку (Орпо), проте місцеві органи управління (районні, міські управи) також могли віддавати їй розпорядження. Наприклад, голова Корецького району 17 листопада 1942 р. видав такий наказ місцевій поліції містечка Корець щодо проведення заходів у Богданівці (село, що належало зоні компетенції його районної управи): “Пропоную вам негайно вислати Поліцію до Богданівки й перевести виселення двох циганських родин. Майно передати під розписку Старшині села Богданівки. Помешкання їх призначаються для переселенців”.⁷⁶ Зрозуміло, що як “виселення” глава району Ю. Галинський мав на увазі інше, але, можливо, не хотів брати на себе відповідальність прямо вказувати, які саме заходи потрібно було вжити щодо ромських сімей, та й поліція сама мала знати, як з ними вчинити.

Рідкісний у дослідженні геноциду ромів випадок: тут можна простежити долю “виселених” завдяки наявності джерел іншого походження. Повоєнна радянська Надзвичайна державна комісія зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників Корецького району зафіксувала свідчення мешканки Корця, яка проживала біля єврейського цвинтаря. Вона описала, що бачила взимку 1942 р., як німці вбили на цвинтарі кількох ромів: двох чоловіків, трьох жінок та двох дітей 10–11 років.⁷⁷ Ураховуючи, що про інші випадки розправи з ромами в Корці невідомо, можна бути впевненим, що це були ті дві ромські родини з Богданівки. Очевидно, що (як це часто траплялося) корецька поліція привезла їх до райцентру, де передала до місцевого відділення Зіпо-СД, службовці якого ромів стратили.

Чому місцеві районні чи міські голови та начальники поліцейських органів вважали за потрібне позбутися ромів навіть у тих випадках, коли не отримували на це розпоряджень від німецького керівництва? Відповісти на питання складно через брак джерел, у яких викладалися б мотивації катів. Здається, на цю ситуацію можна екстраполювати комплекс чинників (антисемітизм, лояльність до нової влади, кар’єризм та спроби вистжитися, прагнення до панування та самоствердження за рахунок вразливих людей, майнові розрахунки та вигоди, для когось — садизм, а також динаміка бруталізації поведінки), які описав історик Олександр Прусін у дослідженні мотивацій антиєврейських акцій української місцевої допоміжної

⁷⁶ ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 11, арк. 221.

⁷⁷ ГАРФ, ф. 7021, оп. 71, д. 54, л. 16–17.

поліції⁷⁸ — тільки на місце антисемітизму треба помістити ромофобські попередження районних управлінців та поліцейських.

Не заглиблюючись у соціально-психологічні аспекти, можна констатувати, що до середини 1942 р. ставлення до “циган” як меншости, що підлягала знищенню, стало складником окупаційної політики і сприймалося місцевими колаборантами як рутинне завдання. Приблизно кожен десятий випадок розправ з ромським населенням стався з ініціативи не окупаційних властей, а місцевих допоміжних управлінських та силових органів, які були готові розправлятися не тільки з таборами, що докучали та погано контролювалися, але й зі своїми сусідами, спосіб життя яких напередодні окупації нічим не відрізнявся від їхнього власного. Місцева адміністрація та поліція допомогли окупантам дістатись тих ромів, які залишалися непомітними для німців. “Забороняється циганам волочитися по селах. А як де появляться, негайно дати знати до Р[айонної] Служби Безпеки”, — йшлося про розпорядження українського шефа району Рожище 9 липня 1942 р. сільським управам району.⁷⁹ Це, своєю чергою, надало вирішенню “циганського питання” риси тотальности, що робило його схожим на розв’язання “єврейського питання”.

Висновки

“Цигани”, на відміну від євреїв, не були антиполюсом у націонал-соціалістичному світогляді. Відповідно на початку розгортання операції “Барбаросса” ані в регулярній армії, ані в СС-поліцейських формувань, що просувалися в тилу, не було окремих вказівок, якою має бути політика щодо ромів. Вона формувалася “у процесі” та “на місцях” (хоча і в руслі уже накопичених у Третньому Райху расистських ідеологічних кліше і адміністративно-поліцейських практик). Проте в ситуації, що склалася у Райхскомісаріаті Україна навесні 1942 р., ромське населення на цій території стало об’єктом практично поголового винищення.

Розгортання геноцидної політики щодо ромів у 1942 р. зумовили такі чинники:

1. У перші місяці окупації в тих місцях, де ромські групи були особливо помітні (особливо у випадку з кочовими таборами), вони привертали увагу армійського командування. При цьому останні керувалися уявленнями про ромів як про шпигунів та сприяли — безпосередньо або передачею структурам СС-поліції — їх убивству. Цим була зумовлена “перша” хвиля загибелі ромів (друга половина 1941 р. — середина весни 1942 р.), коли жертвами стали переважно члени кочової частини спільноти. У подальшому антипартизанська війна і бруталізація поведінки окупаційних сил, що її

⁷⁸ А. Прусин, “Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев: действия и мотивации”, *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі* 1, № 2 (2007): 31–59.

⁷⁹ ДАРО, ф. Р-75, оп. 3, арк. 1.

супроводжувала, помножена на расові уявлення, сприяли дедалі більш активному вбивству мобільної частини ромів.

2. Водночас розмитість уявлень про “циган”, расово зумовлена стереотипізація та відповідне слововживання у наказах, а також те, що “цигани” в них фігурували разом із євреями та подекуди прямо прирівнювалися до останніх, призводили до того, що розпорядження, які віддавалися щодо “кочових” ромів, подекуди призводили до вбивства всіх “циган”, тобто й осілого ромського населення. Поодинокі приклади цього спостерігаються ще наприкінці 1941 р. в зоні під контролем вермахту, але стійка тенденція до цього проявилася в той самий період в ареалі оперативної діяльності айнзатцгрупи D на півдні України, включаючи Крим.

3. На території оперативної діяльності інших формувань СС-поліції — як мобільних, так і стаціонарних — з весни 1942 р. почали розгортатися схожі процеси, і можна вважати, що вони відбувалися під впливом схожих чинників автономно один від одного (проте не можна виключати, що практика знищення ромів лише на основі їхньої етнічної належності була до певної міри запозичена командуванням інших СС-поліцейських органів з досвіду дій айнзатцгрупи D).

4. Цивільна адміністрація Райхскомісаріату Україна, під керування якої поступово передавалися землі в тилу вермахту з осені 1941 р., спочатку не розглядала ромів як окрему категорію населення, яка заслуговувала на “особливе поводження”. Однак потужним імпульсом, який зрештою визначив фатальну долю ромів, стало те, що з весни 1942 р. вони стали предметом окремого розгляду в Міністерстві окупованих східних територій, збирання відомостей про їхній соціальний статус і колективну поведінку. Ця ситуація вже створювала підстави для диференціації між “кочовими” і “осілими” ромами: тоді як перших розцінювали як небажаний “асоціальний” елемент і вони підлягали ізоляції або передачі до органів СС-поліції, другі все ще мали шанс залишатися хоча й дискримінованими, але все ж не вбитими окупаційною владою.

5. Однак і ця крихка можливість була перекреслена активністю органів СС-поліції, які де-факто одержали першість перед органами цивільної адміністрації у розв’язанні питань, що належали до “сфери безпеки”, та визначенні тих категорій населення, які “становили загрозу”. Тоді як цивільна адміністрація Райхскомісаріату Україна схилилася до заходів з дискримінації ромів (геттоізація тощо), друга хвиля “остаточного розв’язання єврейського питання” на цій території поглинула і ромів, рішення про ліквідацію яких ухвалювали СС-поліцейські органи; це відбулося не так внаслідок виконання розпоряджень керівництва на рівні HSSPF при Райхскомісаріаті Україна (як це було у випадку з євреями), як через рішення командирів середньої та низової ланки завдяки однаковій логіці подій та паралелізму еволюції каральної політики.

Остання обставина особливо рельєфно підкреслює специфіку геноциду ромів на східних територіях та особливості механізму його реалізації.

Ключовою відмінністю його від геноциду євреїв було таке. Тоді як щодо євреїв адміністративно-бюрократичний імпульс “згори”, з Берліна, оснований на потужному расово-ідеологічному ставленні до єврейства як до “антираси” та “стрижня більшовицької системи”, був значно потужнішим і залишав місцевим виконавцям свободу лише у його способі й термінах реалізації, щодо “циган” ця політика складалася вже радше на периферії (хоча і також з деяким впливом із центру), але з незаперечним переважанням значущості ініціатив місцевих чиновників та головне командирів органів безпеки, які, за рідкісними винятками, синхронно під впливом власних расово зумовлених стереотипів із палітри можливих заходів щодо стигматизованої групи обирали найрадикальніший — її вбивство. Образно кажучи, СС-поліція тільки й чекала бодай натяку з боку військової або цивільної влади на те, щоб їй показали на когось як на мішень; щойно хоча б частина ромів (“кочова”) опинялася у сфері особливої уваги останніх, органи безпеки накидалися на жертву та вбивали всіх “циган”, яких виявляли.

Така механіка геноциду ромів, за якої принципове значення мали не лише ідеологічні імпульси “згори”, а й рішення місцевих органів влади та управління, ставить на науковий порядок денний питання про значущість низових органів та їхніх мотивацій в організації масових переслідувань і є викликом не лише перед дослідниками долі цієї групи, але й привносить нову перспективу в загальнотеоретичне вивчення такого явища, як геноцид.

Mykhaylo TYAGLYY

The Formation of Anti-Roma Policy in the Reichskommissariat Ukraine, 1941–43

Mykhaylo TYAGLYY — Research associate, Ukrainian Centre for Holocaust Studies, Kyiv, Ukraine. mikhail.tyaglyy@gmail.com

In the historiography of Nazi anti-Roma policy on the territory of occupied Ukraine, there have already been attempts to characterize the scale of the murders of the Roma, the geographical area of the murders, the perpetrators of the “campaigns,” and victim statistics. Such approaches offer static descriptions of the anti-Roma campaigns—that is, they sketch their results. It does not, however, explain the driving forces that led to the formation of the mechanisms of total murder that took place in these areas in the spring of 1942. The purpose of this study is to describe the decision-making pro-

cess with regards to the Roma and the factors that enabled the escalation of violence in various German-occupied regions. This study has attempted to highlight this issue with a focus on events in the Reichskommissariat Ukraine in the context of other zones of occupation and wartime administrative-territorial units, taking into account orders from Berlin, interactions between center and periphery, local initiatives by various branches of the occupation administration (military authorities, civil administration, and SS security forces), and their perception of the “Gypsy question.” The research methodology is the synthesis a few sources on this topic together with an analysis of other aspects of occupation policy accumulated in the existing historiography (primarily the “final solution to the Jewish question”), reconstructions of the thinking of perpetrators, and studies of their collective psychology and patterns in the evolution of violence and terror. With this methodology, it is possible to approach a picture of anti-Roma politics in action and explain the reasons for which they took on the character of total genocide in the occupied Ukrainian lands in 1942.

Keywords: Roma (Gypsies), genocide, Holocaust, Wehrmacht, Reichskommissariat Ukraine, German occupation, ghetto, Einsatzgruppen

Bibliography

Beorn, Waitman Wade. *Marching into Darkness: The Wehrmacht and the Holocaust in Belarus*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014.

Bessonov, N. *Tsyganskaia tragediia 1941–1945: Fakty, dokumenty, vospominaniia. T. 1: Genotsid tsygan vo vremia Vtoroi mirovoi voiny*. Moskva: De`Libri, 2020. — “Nazistowskie ludobójstwo Cyganów na Białorusi.” *Studia Romologica* 3 (2010): 21–40.

Browning, Christopher R. *Nazi policy, Jewish workers, German killers*. Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2000.

Burleigh, Michael. *The Third Reich: A New History*. London: Pan Books, 2001.

Förster, Jü. “Securing “Living-space.” In *The Research Institute for Military History, ed., Germany and the Second World War*. Vol. IV, 1189–44. Oxford: Clarendon Press, 1998.

Gerlach, Ch. *The extermination of the European Jews*. New York: Cambridge University Press, 2015.

Goldhagen, D. J. *The “humanist” as a mass murderer: The Mind and Deeds of SS General Otto Ohlendorf*, An Essay Presented to The Committee on Degrees in Social Studies in partial fulfillment of the requirements for the degree with honors of Bachelor of Arts. Harvard, 1982.

Grandke, S. “Stratehii vyzhyvannia romiv pid chas natsional-sotsialistychnykh peresliduvan’ u dystrykti “Halychyna” u 1941–1944 rr.” M. Tiahlyi, red. *Henotsyd romiv Ukrainy v period Druhoi svitovoi viiny: vyvchennia, vykladannia, komemoratsiia. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 4 zhovtnia 2016 r.)*, 46–98. Kyiv: Ukr. tsentr vyvch. istorii Holokostu, 2016.

Haberer, E. “The German police and genocide in Belorussia, 1941–1944. Part II: The “second sweep”: Gendarmerie killings of Jews and Gypsies on January 29, 1942.” *Journal of Genocide Research* 3(2), (2001): 207–18.

Hartmann, Ch. *Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland 1941–42*. München: Oldenbourg Verlag, 2009.

Holler, M. “Deadly Odyssey: East Prussian Sinti in Białystok, Brest-Litovsk, and Auschwitz-Birkenau.” In A. Kay, D. Stahel, eds., *Mass violence in Nazi-occupied Europe*, 94–120. Bloomington: Indiana University Press, 2018.

— “Extending the genocidal program: Did Otto Ohlendorf initiate the systematic extermination of Soviet “gypsies”?” In A. Kay, J. Rutherford, D. Stahel, eds., *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization*, 267–88. Rochester, NY: University of Rochester Press, 2012.

— “The Nazi persecution of Roma in northwestern Russia. The operational area of the Army Group North, 1941–1944.” In A. Weiss-Wendt, ed. In *The Nazi Genocide of the Gypsies: Reevaluation and Commemoration*, 153–80. New York: Berghahn Books, 2013.

Kay, A. J., D. Stahel. “Crimes of the Wehrmacht: A Re-evaluation.” *Journal of Perpetrator Research* 3(1), 95–127.

Klee, E., W. Dressen, V. Riess, “Schöne Zeiten” — *Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*. Frankfurt/M: S. Fischer, 1988.

Kotliarchuk, A. “Natsistskii genotsid tsygan na territorii okkupirovannoi Ukrainy: rol' sovetskogo proshlogo v sovremennoi politike pamiati.” *Holokost i suchasnist'.* *Studii v Ukraini i sviti* 1, № 12 (2014): 24–150.

Kühne, Th. “Male Bonding and Shame Culture: Hitler’s Soldiers and the Moral Basis of Genocidal Warfare.” In O. Jensen, C-C. W. Szejnmann, eds. *Ordinary People as Mass Murderers. Perpetrators in Comparative Perspectives*, 55–77. New York: Palgrave Macmillan, 2014.

Langerbein, H. *Hitler’s Death Squads: The Logic of Mass Murder*. Texas: A & M University Press, 2004.

Lewy G. *The Nazi Persecution of the Gypsies*. Oxford: Oxford University Press: 2000.

— Himmler and the “Racially Pure Gypsies.” *Journal of Contemporary History* 34(2) (1999): 201–14.

Mattheus, J. “Pochatok Holokostu ta vijna proty Radians’koho Soiuzu.” *Babyn Yar: masove ubyvstvo i pam’iat’ pro n’oho: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, 164–88. Kyiv: Ukr. tsentr vyvchennia istorii Holokostu, Hromad. k-t dlia vshanuvannia pam’iati zhertv Babynoho Yaru: 2017.

Perekhrest, O. H. *Ukrains’ke selo v 1941–1945 rr.: ekonomichne ta sotsial’ne stanovysche*. Cherkasy: ChNU imeni B. Khmel’nyts’koho, 2011.

Pohl, Dieter. “The Murder of Ukraine’s Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine.” In R. Brandon, W. Lower, eds. *Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization*, 23–76. Bloomington: Indiana University Press, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008.

Prusin, A. "Ukrainskaia politsiia i Kholokost v general'nom okruge Kiev: deistviia i motivatsii." *Golokost i suchasnist'. Studii v Ukraïni i sviti* 1, № 2 (2007): 31–59.

Sandner, P. "Criminal justice following the genocide of the Sinti and Roma." In D. Kenrick, ed. *The Gypsies during the Second World War*. Vol. 3: The Final Chapter, 151–68. Hatfield: University of Hertfordshire Press: 2006.

Tiahlyi, M. "Kartohrafuvannia henotsydu romiv Ukrainy (1941–1944 rr.) ta pam'iaty pro tse." *City History, Culture, Society* 1, № 12, (2021): 118–70.

— "Okupatsiina polityka ta dolia romiv Ukrainy." *Ukraina v Druhii svitovii viini: Pohliad z XXI stolittia*. Kn. 2: 864–96. Kyiv: Naukova dumka, 2011.

— "Trahediia vynykh zhertv"? Pam'iat' pro henotsyd romiv u povoiennii Ukraini." *Ukraina Moderna*. Ch. 1–3. <https://uamoderna.com/pdl-min/?page=2>.

— "Were the "Chingene" Victims of the Holocaust? The Nazi policy toward the Crimean Roma." *Holocaust and Genocide Studies* 23(1) (2009): 26–53.

— *Die Einstellung der einheimischen Bevölkerung in der besetzten Ukraine zur Verfolgung der Roma (1941–1944)*. Nordost-Institut. <https://www.ikgn.de/ubersetzte-geschichte/uebersetzte-geschichte-artikel/mikhail-tyaglyy-die-einstellung-der-einheimischen-bevoelkerung.html>.

Weiss-Wendt, A. "Extermination of the Gypsies in Estonia during World War II: Popular Images and Official Policies." *Holocaust and Genocide Studies* 17(1) (2003): 31–61.

Westermann, E. B. *Hitler's police battalions: enforcing racial war in the East*. Lawrence, University Press of Kansas, 2005.

Zimmermann, M. "The Wehrmacht and the National Socialist Persecution of the Gypsies." *Romani Studies* 11(2) (2001): 111–35.

— "The National Socialist "Solution of the Gypsy Question": Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation." *Holocaust and Genocide Studies*. Vol. 15, 3 (2001): 412–27.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Chernihivs'koi oblasti.

Derzhavnyi arkhiv Rivnens'koi oblasti (DARO).

Derzhavnyi arkhiv Volyns'koi oblasti (DAVO).

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti (DAZhO).

Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF).

Institut für Zeitgeschichte Archiv.

Ministerialblatt des Reichs- und Preußischen Ministers des Innern.

Tsentrāl'nyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy.

Yad Vashem Archives (YVA).

YIVO archives.